Bill No. 5/07-08
66
2008-0525

जागदीशी ~~व्याध~~ व्यधिकरण धर्मवि
च्छिन्नाभाव of जगदीशभट्टाचार्य —
Edited & Published by बाबू वाराणसी
प्रसाद at काशी संस्कृत प्रेस,
Loose leaves lithoprint edn.,
Benares, 1930 Vikram era.

1185

25

॥अथजागदीशीव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावः प्रारभ्यते॥

जाव्य श्रीगणेशायनमः॥ नन्वीश्वरेछारूपस्यवाच्यत्वस्यगुणत्वादिसमवायित्वात्समवायित्वंनतद्व्यधिकरणधर्मइत्यतआह। वाच्यत्वमिति। अस्माच्छब्दादयमर्थोबोध्य
१ व्यइतीश्वरेच्छाविषयत्वंपदार्थान्तरंवाच्यत्वंननुतादृशेच्छामात्रमतिप्रशक्तत्वात्। तच्चनकस्यापिसमवायीतिभावः। समवायितयेति। मूलस्यसमवायि॰

समवायितयेतिवाच्यत्वंनयथासमवायितथावस्यतेघटादिसमवायितयेत्यर्थः इत्यप्याहुः प्रमेयसाध्यकेचभावत्वेनाभावानां अभावत्वेनभावानां वन्हित्वेननिर्व्वन्हौ अवृत्तिमात्रवृत्तिगगनत्वादिनाविरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यांञ्च सर्व्वत्रप्रमेयमात्रस्याभावः सुलभः। ननुपारिभाषिकमेवाव्यभिचरितत्वं तथाहियत्समानाधिकरणाःसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकायावन्तोऽभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वंसर्वत्रवाच्यत्वाद्यभावस्यतथात्वाद्यावत्वोपादानम् अतएवभूतत्वमूर्त्तत्वोभयवान्मूर्त्तत्वादित्यादौद्वित्वावच्छिन्नाभावस्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि भूतत्वमनोन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वान्नातिप्रसंगः साधनसमानाधिकरणस्यगोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्यचातथात्वात् साध्यतावच्छेदकेस्यादि॰ येनसम्बन्धेनहेतुः तेनैवतदधिकरणंबोध्यंतेनात्मत्वेसाध्येसमवायेनहेतोर्ज्ञानस्यविषयतयाऽधिकरणे घटादौवर्त्तमानस्यसाध्याभावस्यातथात्वेऽ ॥ पिनक्षतिः एवंदलान्तरेऽपिसम्बन्धभेदनिबन्धनोदोषःसम्बन्धैक्यविवक्षयानिरसनीयःरूपादिसामान्याभावेसाध्येपृथिवीत्वादिकं सद्धेतुरेवप्रलयेपरमाणावुत्पत्तिकालेचावयविनितत्सत्वात् नच प्रतियोगिवत्तध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वंमानाभावात्। अतएवअन्तराश्यामेरक्तेरूपंनास्तीतिप्रत्ययः नचैषरक्तिमध्वंसाद्यवगाहीपूर्व्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववतिरक्तेऽपि तथाप्रत्ययप्रसंगात् तत्सामानाधिकरण्यञ्चस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनबोध्यंतेनगोत्वजन्यद्रव्यत्वप्रलयावृत्तित्वादिनागवादेरभावस्यगवाद्यनधिकरणधर्म्यवच्छेदेनतद्वृतिकालेमहाकालेवावृत्तावपियदागोत्वंतदागोपत्रकालत्वंतत्रजन्यद्रव्यप्रलयावृत्तिर्वेत्यादौनातिप्रसंगः हेतुमतिप्रलयेतत्सामानाधिकरण्याभावात् स्वविशिष्टेतिविशेषणात् कपिसंयोगाभाववान्मेयत्वादित्यादौसंयोगाद्यात्मकस्यसाध्याभावस्यसकलहेत्वधिकरणावृत्तित्वेऽपिनाव्याप्तिः जलादिरन्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावस्तुजलत्वाद्यभावो

कारणतयेत्यर्थइत्यप्याहुः। नन्विदंवाच्यंज्ञेयत्वादित्यादौसमवायितयावाच्यत्वाभावरूपस्यसाध्याभावस्यप्रसिद्धावपिप्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादिकेवलान्वयिनितद राम
प्रसिद्धेरनुद्धारात् मूलस्यन्यूनत्वमतआह॥ प्रमेयेति॥ भावत्वेनेति। भावत्वेनाभावानामभावः सर्वत्रसुलभइत्यन्वयः। ननुभावत्वेनाभावोनास्तीतिप्रतीतिरभावस्येवा॰ १

भावत्वेनभावोनास्तीतिप्रतीतिर्भावस्यैवप्रतियोगित्वमवगाहते। नचैतावताप्रमेयमात्रप्रतियोगिकाभावसिद्धिरत आह। वन्हित्वेनेति। वह्नित्वेननिर्वन्हौसर्वेषामभावःसुलभ
इतियोजना। ननुजलेवन्हित्वेनप्रमेयंनास्तीतिप्रतीतिर्वन्हिमात्रप्रतियोगिकाभावमवगाहते। नतुप्रमेयसामान्यप्रतियोगिकं वह्निमतितादृशप्रतीत्यनुपपत्त्या वन्हिप्रतियो

जलादावपितदभावप्रत्ययप्रसंगात्। यत्समानाधिकरणानांसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभा
वानांप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तत्त्वं वा तत्‌ज्ञेयत्वत्वादिनावाच्यत्वादीनामभावः सुलभएव शेषंदर्शितदिशावसेयमत आह प्रतियो
ग्यवृत्तिश्चेति। केचित्तुव्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्यप्रतियोगितायाअनवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणस्यव्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिव्यधिक
रणस्यवा अभावस्यप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः एवञ्च व्याप्तेरव्यभि
चारिसम्बन्धरूपतापिसङ्गच्छते हेतौसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठसाध्याभावप्रतियोगितावच्छे
दकत्वस्यापिव्यभिचारत्वात् अवच्छेदकत्वञ्चेह। तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं तेन विशिष्टवन्ह्यभावस्यह्रदत्ववन्हित्वोभयावच्छिन्नाभावस्यचप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वेऽपिवह्नित्वस्यनक्षतिः सत्त्ववतिगुणादौ संयोगाद्यभावोऽपिव्याप्यवृत्तिर्वक्ष्यमाणःवाप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेद
कत्वमिहापि बोध्यम्भवतिचगुणत्वगुणावृत्तित्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वाद्यनतिरि
क्तवृत्त्येवसंयोगत्वमित्याहुः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वं यत्समानाधिकरण
साध्याभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं नास्तितत्त्वंवाव्याप्तिरिति तुनयुक्तं सर्वत्रसाध्याभावपदवैयर्थ्यात्। यत्तुसाध्याभाववति यद्वृत्तौप्रकृतानु
मितिविरोधित्वं नास्तितत्त्वंव्याप्तिरितितन्न अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वेसाध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया व्यभिचारिण्यति
प्रसंगात् केचित्तुयावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकंतत्तत्सजातीयायेतत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तत्त्वम् साजात्यञ्च समानासमानाधिकरणधर्म्मा

गिकाभावावगाहित्वस्यावश्यकत्वादत आह। अवृत्तीति। तथाचगगनत्वेनप्रमेयंनास्तीतिप्रतीत्यैवप्रमेयसामान्यप्रतियोगिकाभावसिद्धेः नहितत्रापिगगनमात्रप्रतियो
गिकत्वंभासतइतिवक्तुंशक्यते विनिगमनाभावेनप्रमेयमात्रप्रतियोगिकत्वावगाहनेबाधकाभावात् कालिकसंबन्धेनगगनत्वादिविशिष्टस्यप्रमेयस्यसर्वत्रनाभावः॥

संभवतीत्यत उक्तं। अवृत्तिमात्रवृत्तीति। तथाच यादृशसम्बन्धेन गगनत्वादेर्वृत्तिमद्वृत्तित्वं तादृशसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताप्रतियोगिताको गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावो वाच्य इति भावः। ननु कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यके तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्यैव प्रसिद्धिः कार्पासाच कालिकसम्बन्धेन गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या नस

वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपेण साध्याभावश्च पूर्व्वोक्तद्वितीयपरीक्षाप्रस्येतव्यो व्याप्यवृत्तिश्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणो वा तेन तत्तत्साध्यव्यक्तेरव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्याभाववति वृत्तावपि हेतोर्नाव्याप्तिः तद्वद्वृत्तित्वाभावश्च तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः तेन साध्याभाववद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशेषितस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभावमादाय नातिप्रसङ्गः अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं बोध्यं तेन वह्न्यभाववति स्वावयवे धूमस्य वृत्तावपि न दोषः इत्थञ्च साध्याभावोऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्त्तमानो ग्राह्यः तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः। यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्म्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वं साधनस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वं वा साधनतावच्छेदकस्येति तु न वक्तव्यम् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्त्वादेर्गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभावप्रतियोगित्वादितिव्याप्तेः नेयं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादव्याप्तेश्च प्रमेयत्वव्यधिकरणप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धेः। यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तत् प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्म्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं वा तत्त्वमित्याहुः। परे तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं व्याप्तिः येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव वृत्तिमत्त्वमपि बोध्यं तेन व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नवह्न्यभाववति संयोगेन यावद्वृत्तिस्तदभावस्य जात्यादौ वर्त्तमानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः साध्याभावश्च पूर्व्ववद्बोध्यः तद्वद्वृत्तित्वाभावोऽपि स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तेन समानाधिकरणेन साध्या

भवति तत्सम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वमते तादृशप्रतीतेर्गगनप्रतियोगिकत्वावगाहित्वेपि वोपपत्तौ प्रमेयान्तरप्रतियोगिकत्वे मानाभावादत आह। विरुद्धेति। तथाच घटत्वपटत्वा
भ्यां प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या निखिलप्रमेयप्रतियोगिकस्तत्राप्यभावः सुलभ इति भावः। इदमुपलक्षणं। संयोगादिसंबन्धेन घटत्वादिकमपि प्रमेयत्ववद्वृत्तिइतितत्संबंधेन घटत्वाद्य

वच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावोपि बोध्यः। अप्रसिद्धिदोषस्यापि सत्वान्मूले प्रतियोग्यवृत्तिइत्यादिदोषांतरं किमित्युपात्तमतस्तद्वक्तारार्थमाशंकते। नन्विति। पारिभा
षिकमेवेत्येवकारेण नव्यभिचारोः व्यभिचारइति योगार्थोऽव्यवच्छिद्यते। अव्यभिचरितत्वमिति। अथेदं वाच्यमित्यादिग्रंथाभिप्रेतमितिशेषः। नथाचनचैवं घटइत्यादिमूल॰

भाववद्वृत्तित्ववृत्तिनाबाधर्म्मेणानवच्छिन्नप्रतियोगिताकोबोध्यः तेनालोकाद्यवृत्तित्वेनरूपेण योवह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्य यश्चेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावा
धिकरणीभूतमहानसवृत्तित्वादेरभावस्तस्य धूमादौ स्वनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविरहस्य चहेत्वन्तरवृत्तेः स्वस्मिन्नस त्वेपि नक्षतिरित्याहुः। अन्येतुवृत्तिमद्वृत्तयोया
वन्तः साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तादृशवृत्तित्वाभावश्च स्वव्यापकतादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकोबोध्यः प्रयोजनन्त्वोक्तप्रायम्
साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नस्यैवाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाद्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः समुदायेति। साध्याभा
वश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यः तेनसमवायेन वह्नेः साध्यत्वे धूमे संयोगेन च तथात्वे च द्व्यवयवत्वे पर्व्वतवन्ह्यवयव संयोगेन च पर्व्वतस्य वन्ह्यवयव॰
स्य च सम्बन्धद्वयावच्छिन्नवन्ह्यभावद्वयानधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः तथास्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकोऽपि बोध्यः तेन यत्र पृथिवीत्वा
भावादौ साध्ये तत्तद्रूपसाद्वृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणमप्रसिद्धम्। तत्रसद्धेतौ पृथिवीत्वादौ साध्ये जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाववति सामान्या
दाववर्त्तमाने द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादौ च नाव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वानाप्यभावत्वादिना अभावादौ साध्ये तत्तत्साध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरि
त्याहुस्तन्न द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादौ तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववति द्रव्यत्वादेरवृत्तेरतिव्याप्तेः अपि चेदं पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ
द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणगुणाद्यवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्वादतिव्याप्तेः द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्त॰
त्वात्। किञ्च रूपाभावसाध्यके सद्धेतौ साध्याभावसमुदायनिविष्टसकलरूपन्यत्त्वाधिकरणाप्रसिद्धेः। यावतामभावानामेकाधिकरण्यं तावतां समुदायेविवक्षिते
पीदं पृथिवीवृत्तिगुणशून्यं सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वा वायुत्वाद्रूपवदन्यत्वाद्वेत्यादावतिव्याप्तिः तत्रतादृशसाध्याभावस्तोमस्यानियमतोरूपादिघटितत्वेन

स्यकेवलान्वयिनोव्यभिचरितत्वेनालक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वान्न पूर्वमूलासंगतिरितिध्येयं। यदित्यादि। अत्रयत्समानाधिकरणाद्वृत्त्यस्यानुक्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्यापि पावदंतर्गतत्वात्तस्य च व्यापकताघटकसमवायसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणे केनापि सम्बन्धेनावृत्तित्वाद समात्मा

जा·व्य·
४

न्मात्रएवसमवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रतियोगित्वेनघटाद्यभावस्यसत्वेपिनसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धिः। इत्थंचत
त्सम्बन्धेनस्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकोयोयस्तदन्यत्वेसतितत्संबन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वरूपतत्संबन्धेनसाध्यव्यापक
तावच्छेदकत्वंनिरूच्यतादृशव्यापकतावच्छेदिकायद्भावप्रतियोगितातादृशाभावाः प्रवेशनीयाः। नचतत्संबन्धावच्छिन्नाधेयतेत्यादिकंव्यर्थं द्रव्यत्वाद्यभावप्र
तियोगितायामपिसंयोगसम्बन्धेनवन्ह्यादिव्यापकतावच्छेदकत्वापत्त्या यावदंतर्गतस्यतत्संबन्धेनद्रव्यत्वाद्यभावस्यसाध्यव्यापकताघटकीभूतसंयोगादिसंब
न्धेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्यासद्धेतुमात्रएवासंभवस्यावारणार्थं तदुपादानात् संयोगसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्यद्रव्यत्वादावसत्वेनद्रव्यत्वादिनिष्ठप्रति
योगित्वस्याधेयतानवच्छेदकत्वात् तत्संबन्धेनस्वावच्छिन्नानधिकरणत्वंचतत्सम्बन्धेनस्वावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभेदः तेनवन्ह्यादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छि
न्नाधिकरणगगनोभयभेदस्यघटत्वादिनावन्ह्यादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणभेदस्यचवन्ह्यादिसाध्यवतिसत्वेपिनक्षतिः अत्राभावादितिस्वरूपकथनं व
स्तुतः साध्यवन्निष्ठाभावस्यतत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमेव तत्संबन्धेनसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वंवाच्यं तत्रचसाध्य
वन्निष्ठत्वमभावस्यस्वरूपसंबंधेनग्राह्यं तेनस्पंदःकालत्वादित्यादौस्पंदत्वाद्यभावस्यापिकालिकसम्बन्धेनसाध्यवतिवृत्त्या यावदंतर्गतत्वात्समवायित्वेनवाच्य
त्वाद्यभावस्यचतादृशप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपिनातिव्याप्तिः इत्थंचजातिसामान्याभावादेरपिवन्ह्यादिव्यापकतयातत्प्रतियोगिकस्यजात्यादिस्वरूपस्यहेतुस,
मानाधिकरणाभावस्यजातिसामान्याभावात्मकप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादसंभवापत्तिरतोभावाइत्युक्तंभावभिन्नाइतिचतदर्थः। यथाचसामानाधिकरण्येनानव
च्छेदकत्वघटितायांव्यापकतायांनदोषस्तथाग्रेप्रपंचयिष्यते नव्यास्तुसाध्यतावच्छेदकेत्यादि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणानियावंति तत्प्रत्येकवृत्तिवृत्ति
प्रतियोगिताकेत्यर्थः। नचैकमात्रवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः। तत्रयावत्वस्यानुपादेयत्वात्। शब्दैक्यस्याकिंचित्करत्वात्। यद्वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमाना
धिकरणायावंतोधर्मास्तत्प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तिप्रतियोगिताकेत्यर्थः इतिप्राहुः यत्तुसाध्यवदवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकेत्यर्थइति तन्न के
वलान्वयिसाध्यकसद्धेतौतादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तेः गगनस्वरूपाभावस्यतादृशत्वेपिहेतुसमानाधिकरणत्वासंभवादिति। अत्रव्यापकतावच्छेदकप्रति
योगिताकाइत्यत्रव्यापकतायाअवच्छेदीययेतिबहुव्रीहिकप्रत्ययः। तेनप्रतियोगितयासमं अवच्छेदिकापदस्यसमासेकोपधत्वेपिपुंवद्भावः। तद्धितबुन्कोपध राम
स्येवपुंवद्भावनिषेधादित्यभियुक्ताः। सर्वत्रेति। सद्धेतावसद्धेतावित्यर्थः। तथाचयावत्वानुक्तावतिव्याप्तिरवस्यान्नाव्याप्तिरितिभावः सकलव्यभिचारिणीत्यर्थइत्य ४

न्ये केचित्तु सर्वत्रेति। सकलहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यर्थ इत्यप्याहुः वाच्यत्वाद्यभावस्येति। घटत्वादिना वाच्यत्वाभावस्य चेत्यर्थः तथात्वात् प्रतियोगिसमानाधिक
रणत्वात् तथाच धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थमेव यावत्पदोपादानमितिभावः। ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयावदभावोक्त्यैव वाच्यत्वाद्यभा
वमादायोक्तस्यातिप्रसंगस्य व्युदाससंभवात्। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावानां यावत्त्वोपादाने गौरवग्रस्तमत आह। अतएवेति नि
रुक्ताभावे यावत्त्वोपादानादेवेत्यर्थः अन्यथाभूतत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकान्यत्वाद्भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य च तादृशप्रति
योगिताकस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिः स्यादेवेति भावः यत्तु साध्यप्रतियोगिको यत्किंचिदभावो यद्धर्मावच्छिन्नहेत्व
धिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्त्वमित्येव लक्षणमस्तु कृतं यावत्त्वगर्भनिरुक्त्या धूमवान्वह्नेरित्यादौ घटत्वेन धूमाभावस्यापि तादृशहेत्वधिकरणाव
च्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिव्युदासादित्याशंक्यातएवेत्यादिकमवतारयंति। तत्तुच्छं तादृशशंकायां धूमवान्वह्नेरित्यादिप्रसिद्धस्थल एव वह्निधूमोभ
यत्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिसंभवे भूतत्वमूर्तत्वोभयवानित्याद्यनुधावनस्य संदर्भविरोधापत्तेः। यदपि यादृशाभावस्य प्रतियोगिताव्यापकं साध्यतावच्छेदकं
तादृशः। कश्चिदभावो यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तेप्येव वाच्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिवारणसंभवाद्याव-
त्त्वगर्भलक्षणं गौरवग्रस्तमत उक्तं। अतएवेत्यादि। तदप्यसंगतं प्रतियोगितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसितत्वे न वह्निधूमोभयत्वादेस्तद्व्यापकत्वासंभवाद्वह्निधूमोभय-
वान्धूमादित्यादावव्याप्तिभयेन तादृशनिरुक्तेः शंकितुमप्यशक्यत्वात्। ननु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यत्र प्रतियोग्यधिकरणत्वं साध्यनिरूपितसाध्यतावच्छेदक-
संबन्धेन ग्राह्यमित्यलं यावत्त्वनिवेशेनेत्यत आह। अतएवेत्या रीत्यपि वदंति नव्यास्तु ननु साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठयादृशप्रतियोगिताको यत्किं
चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसमानाधिकरणस्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे यावत्त्वगर्भलक्षणारंभो गौरवग्रस्तः। प्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादौ विरु
द्धघटत्वपटत्वोभयगगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावमादाय लक्षणसंभवात्। गगनादेर्वृत्तिमत्त्वलक्षणधर्मत्वाभावात्। सामान्याभावीयान्यप्रतियोगित्वस्वरूपस
म्बन्धेन प्रत्याश्रयं विभिन्नमुपेयमतो विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयमात्रस्याभावमादायैव धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिप्रसंगः। न चानवच्छिन्नान्तवैयर्थ्यं वह्निधूमोभयत्वा-
वच्छिन्नाभावमादाय धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेर्वारकत्वात्साध्यनिष्ठपदमपि तदर्थमेव। अन्यथा गगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावमादाय व्यभिचारि-
मात्रेतिव्याप्त्यापत्तेरित्यत आह। अतएवेति। इत्थं च भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तस्य प्रतियोगिसामा

ना·व्य नाधिकरण्यं नातिव्याप्तिं संपादयतीत्याशयेन हेतुत्वाद्यवच्छिन्नाभावपर्यन्तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमपि साधु संगच्छते। परे तु प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेद
५ कप्रतियोगिताको यः कश्चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तत्त्वमेवाव्यभिचरितत्वं कुतो नोक्तं भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्य
केस्तादृशोभयात्मकसाध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावादेव तादृशोभयाभावमादायातिव्याप्त्यसंभवादिति विभावनीयमिति प्राहुः। भूतत्वमात्मभिन्नत्वे सति विशेषगुण
वत्त्वं तच्च न व्यापकतायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितकल्पे भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य व्यापकं तादृशोभयवति घटादावुत्पत्तिक्षणावच्छेदेन विशेषगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभा॰
वसत्त्वात् तत उक्तं मनोन्यत्वेति साध्यस्यैवाभावमादाय नातिव्याप्तिः सुतरां वस्त्वंतरस्यैवेति कैमुतिकन्यायेनोक्तं। मनोन्यत्वेद्वतीत्यपि वदंति अतथात्त्वादिति स्वविशि
ष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादित्यर्थः। मनस्येव व्यभिचारादिति भावः। ननु यत्समानाधिकरणा यावंतोभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणा
स्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि व्यर्थं नच साधनसमानाधिकरणगोत्वाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरण
त्वादसंभव इति वाच्यं तस्यापि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् नचैवं रीत्या व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यं अभावस्य स्व
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्वकीयप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगितायाएव व्याप्यवृत्तितानिरूपकतया धूमाद्यभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्व वि
शिष्टस्वाभावनिष्ठप्रतियोगितायाः अतथात्वेन धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्त्ययोगादित्याह। साधनेत्यादि। गोत्वादीत्यादिपदेन गगनादिसंग्रहः तथाच तद्दलानु
क्तावसंभव एवस्यादिति भावः नन्वेवं यत्समानाधिकरणा यावंतः साध्यप्रतियोगिकाभावाः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्येव वाच्य
तां नावतैव गोत्वाद्यभावमादायासंभवस्य व्युदासादत आह। तत्तदिति। तथाचोक्तविवक्षायां द्रव्यत्वाद्येकव्यक्तिसाध्यकसद्धेतौ लक्षणसंभवेपि वन्हिमान्धूमाज्जातिमान्सत्ता
दित्यादौ साध्यप्रतियोगिकानां तत्तद्वन्ह्यभावानां आत्मत्वाद्यभावानां च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरिति भावः नच साध्यव्यापकप्रतियोगिकाद्इत्यस्यैव सम्य
क्त्वे व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकपर्यंतं व्यर्थमिति वाच्यम्। तत्तत्साध्यव्यक्तीनां गगनादीनां च प्रमेयत्वादिप्रकारेण साध्यव्यापकतया तदभावमादायासंभवापत्तेः
नच वृत्तिमत्त्वे सतिस्वानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वं निरुच्य तत्प्रतियोगिकाभाव एव निवेश्यतामिति वाच्यम् तस्य लक्षणांतरत्वेप्युक्त
लक्षणस्यादुष्टत्वादिति भावः यत्समानाधिकरणाइत्यत्र हेत्वधिकरणत्वं विशिनष्टि। येनेत्यादिना तदधिकरणमिति तत्संबंधीत्यर्थः। तेन तादात्म्येनाधिकरणाप्रसि राम
द्धावपि तत्संबन्धेन सद्धेतौ नाव्याप्तिः अतथात्वेपीति प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वविरहेपीत्यर्थः। यद्यपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमवश्यंस्वविशिष्टहेत्वधिकरणाव ५

च्छेदेनाग्रे विवक्षणीयं तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बंधेन हेत्वधिकरणानुक्तौ कालिकसम्बन्धेन धूमस्याधिकरणे महाकाले वर्तमानस्य प्रलयान्यत्वाद्यभावस्यापि यावदंत
र्गतत्वात्स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः संभवति तथापि स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यादेरुक्तावनुक्तौ चोभयथैव अयमात्मा ज्ञानादित्यत्रा
व्याप्तिः वह्निमान्धूमादित्यत्र स्वविशिष्टेत्याद्युक्तावेव तथेत्याशयेन प्रसिद्धोदाहरणं परित्यक्तं यत्तु महाकालस्यैव प्रलयान्यत्वाद्यभावविशिष्टहेत्वधिकरणत्वसंभवात् स्व
विशिष्टेत्याद्युक्तावपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः महाकालस्य हेतुताघटकसंयोगसंबन्धेन धूमाधिकरणत्वाभावेपि हेतुसम्बन्धित्वानपायात्। तादात्म्येन हेतोः संग्र
हार्थं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यो हेतुसंबंधी तद्वृत्ति यावदभावानामेव निवेशितत्वादिमतं। तत्तुच्छं संयोगमात्रेण धूमहेतोः प्रभामंडलादौ वह्निव्यभिचारितया पर्वतादिनि
रूपितसंयोगेनैव तस्य हेतुत्वात्तादृशसंयोगेन च धूमस्याधिकरणे पर्वतादौ प्रलयत्वादिस्वरूपस्य प्रलयान्यत्वाद्यभावस्य वैशिष्ट्याप्रसिद्धेरावश्यकत्वात् विभिन्नकालीनयोर्विष
यतान्यसंबन्धसामान्येनैवाधाराधेयभावविरहादितिदिक्। ननु पृथिवीत्ववान् महाकालत्वात् महाकालकपालान्यतरत्वाद्वेत्यादावतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य म
हाकालान्यत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणमहाकालाद्यवच्छेदेन कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादत आह। एवमिति। दलांतरेपि प्रतियोगिसामानाधिकर
ण्यदलेपीत्यर्थः एकसंबन्धेन व्यापकत्वमन्यसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्येवं सम्बन्धभेदनिबन्धनः प्रोक्तातिव्याप्तिरूपो दोषः साध्यव्यापकताघटकसंबन्धेन सा
ध्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकसंबंधस्यैक्यविवक्षयानिरसनीय इत्यर्थः। यत्संबन्धेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तदन्यप्रति
योगिताकः साध्यवन्निष्ठाभावीयतत्सम्बंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्यावच्छेदकान्यप्रतियोगिकोवायोभावस्तादृशसंबन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं तद्वृ
त्तित्वं विवक्षितमिति फलितोर्थः पृथिवीत्वाद्यभावप्रतियोगित्वं तु न कालिकसंबंधेन पृथिवीत्वादिव्यापकतावच्छेदकं नित्यपृथिव्यां व्यभिचारात्। किंतु समवायेनैव तेन च संबं
धेन पृथिवीत्वाद्यभावस्य हेत्वधिकरणमहाकालावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नोक्तातिव्याप्तिरिति भावः यत्तु येन संबंधेन व्यापकत्वं तेन संबंधेन प्रतियोगिसा
मानाधिकरण्योक्तावपि नित्यज्ञानं ईश्वरसविषयकत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्येच्छाभिन्नत्वाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकताघटकविषयितासंबंधेन यावद्धे
त्वधिकरणे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् न च येन येन संबंधेन व्यापकत्वं तेन तेन संबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविवक्षणान्नोक्तदोषः तथा सति यावत्पदवैयर्थ्याप
त्तेः विशेषणतासामान्येनैव साध्यवन्निरूपितविशेषणतयापि वाच्यत्वादेः साध्यव्यापकतया घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यैव तादृशसम्बंधेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रति
योगिसामानाधिकरण्यविरहात् धूमवान् वह्नेरित्यादौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिविरहात्। तन्मंदं विषयितासंबन्धेन व्यापकताया एवासत्त्वात् द्विषयितासंबंधेन स्वावच्छिन्ना॰

जा॰व्य धिकरणत्वाप्रसिद्ध्यास्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठेत्यादिव्यापकतायास्तेनसम्बन्धेनासंभवात्। नचतेनसंबन्धेनस्वावच्छिन्नसम्बन्धित्वमेवव्यापकतायांनिवेशनीयंत्व
६ दुक्तातिप्रसंगभयेनैवतस्यानिवेशनीयत्वात्। नचतत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायास्सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकधर्मवत्त्वलक्षणंव्यापकत्वंवि
षयितासम्बन्धेनसुलभं साध्यवतिनित्यज्ञानेवस्तुमात्रस्यैवविषयितासम्बन्धेनसत्त्वेपिनित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टघटादेर्विषयितासम्बन्धेनाभावस्यतत्रसत्त्वेबाधकाभावादिति
वाच्यं विषयितायावृत्त्यनियामकतयातत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः यदपिमनस्त्ववत् अणुत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः परमाणुत्वसमानाधिकरणस्यमनस्त्वाद्यभाव
स्यापिसाध्यव्यापकताघटकदिक्कृतविशेषणतयासर्वत्रैवपरमाणौप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति। तदपितुच्छं नित्यानामव्यावर्तकत्वाज्जन्यानामेवमूर्त्तानांदिगुपा
धितयापरमाणौदिक्कृतविशेषणतयाकस्याप्यसत्वात् तेनसंबन्धेनसाध्यव्यापकत्वविरहात्। अन्यथावस्तुमात्रस्यैवकालोपाधित्वसंभवात्तदपिजन्यमात्रस्यनस्यात् अत
एवप्रलयदशायांदिग्देशविभागोनास्तीत्यादिसिद्धांतःसंगच्छते अन्यथापरमाणूनांसत्त्वात्तदानीमपिदिग्विभागप्रसंगादितिदिक्। यद्विचस्पंदोमहाकालत्वादित्यादावति
व्याप्तिःसाधनसमानाधिकरणस्यमहाकालान्यत्वाद्यभावस्यापिसाध्यव्यापकताघटककालिकसम्बन्धेनमहाकालेप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् नचाद्यस्पंदद्वया
कारकयत्किंचिद्बोधव्यक्तेर्विषयतासम्बन्धेनैवस्पंदत्वव्यापकत्वात् यावदंतर्गतस्यतदभावस्यैवसाध्यव्यापकताघटकविषयतासम्बन्धेनहेत्वधिकरणमहाकालेप्रतियोगि
समानाधिकरणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः नहितादृशबोधव्यक्तौकालिकसंबन्धेनापिस्पंदत्वव्यापकत्वंभाविभूतेषुस्पंदेषुव्यभिचारादितिवाच्यं विषयतायाःज्ञानसमानका-
लीनतयातद्बुद्धिव्यक्त्यभावदशायामेवस्पंदत्ववतिविषयतासम्बन्धेनतत्तद्बुद्धिव्यक्त्यभावस्यसत्त्वाद्विषयतासम्बन्धेनाद्यस्पंदद्वयाकारकजन्यबुद्धेःसाध्यव्यापकत्वा
संभवात् किंचव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यासत्त्वेपिव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावमादायैवकेवलान्वयिसाध्यकस्थलेलक्षणसमन्वयात्प्रतियोग्यवृ
त्तिश्चेत्यादिमूलस्यतद्दूषकत्वानुपपत्तेः। नचसाध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपव्यापकतायांव्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावमादायासंभववारकस्यसामानाधिकरण्येनेत्यस्यव्यर्थतायामेवतन्मूलग्रंथस्यतात्पर्यमितिवाच्यम्। सामान्यधर्मेण विशेषाभावमादायव्यापकत्वस्याप्रसिद्धेर्वार
णार्थमेवसामानाधिकरण्यदलस्यव्यापकतायामवश्यंनिवेशनीयत्वादित्याकंविभाव्यतेतदासम्बन्धैक्यविवक्षयेतिग्रंथस्यसाध्यव्यापकत्वस्यतदवच्छेदकप्रतियोगि
त्वस्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्यधिकरणत्वस्यचैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षयेत्यर्थः। तथाचस्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्य राम
व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकायावंतोऽभावाःस्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनप्रतियोगिसमानाधिकरणादृत्यर्थलाभात् यावदंतर्गतस्यसमवायादिसंबं ६

धेननित्यज्ञानत्वमनस्त्वस्पंदत्वाद्यभावस्यस्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायादिसम्बन्धेनयावद्धेत्वधिकरणेप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् नित्यज्ञानंईश्वरसविषयकत्वात् मनस्त्ववत् अण्डत्वात् स्पंदोमहाकालत्वादित्यादौकुत्रापिनातिव्याप्तिः।नचैवंवाच्यत्वज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावस्येवतत्रघटकतयातस्यप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धसत्वेमानाभावादितिवाच्यं स्वरूपसंबन्धेनघटत्वादिनावाच्यत्वंनास्तीत्यादिप्रतीत्यनुरोधेनतादृशाभावस्यापिप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्वीकारात्।अन्यथाभूतलंसंयोगेनपटत्वावच्छिन्नघटवदित्येवंनिर्णयसत्वेपिभूतलेसंयोगेनपटत्वेनघटोनास्तीतिप्रत्ययप्रसंगात् नचैवमपसिद्धांतः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नोपिचेदभावःप्रामाणिकस्तदासर्वैःसम्बन्धैस्तत्प्रतियोगिताअवच्छिद्यतामितिग्रंथकृतैवसामान्याभावेवक्ष्यमाणत्वात् केचित्तुसम्बन्धैक्यविवक्षयेत्यस्यसाध्यवत्वंसाध्यव्यापकत्वंप्रतियोगित्वंप्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्यधिकरणत्वंचैकेनसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनविवक्षणीयमित्यर्थः।तथाचसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूततादृशसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकायावन्तोऽभावाःसाध्यतावच्छेदकसंबन्धेनप्रतियोगिसमानाधिकरणाइत्यर्थलाभान्नकुत्राप्यतिव्याप्तिः नचप्रतियोगितायासाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणंव्यर्थमितिवाच्यंतदनुक्तौवाच्यत्वादिभेदमादायैववकेवलान्वय्यादौलक्षणसंभवेप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूलेतन्निराकरणस्यासंगतत्वापत्तेः नचैवमपिसर्वत्रवाच्यत्वाद्यभावस्येत्यादिग्रंथविरोधः वाच्यत्वादेःसंयोगादिसम्बन्धेनधूमाद्यव्यापकत्वादितिवाच्यं वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यादिपदसत्वात्।यत्रस्वरूपसम्बन्धेनसाध्यतातत्रवाच्यत्वाद्यभावमादायसंयोगादिसंबंधेनसाध्यतायांचद्रव्यादावभावमादायातिव्याप्तिपरतयैवतत्संगतेरित्याहुः तन्मन्दंमनोन्यत्वाद्यभावस्येत्याद्युक्तग्रंथविरोधात् भूतत्वमूर्तत्वोभयस्यसमवायेनसाध्यतायांमनोन्यत्वस्यतत्सम्बन्धेनसाध्यव्यापकत्वासंभवात् वृत्यनियामकसम्बन्धेनाधिकरणत्वस्यप्रतियोगित्वस्यचाप्रसिद्ध्यातेनसाध्यतायांधनीचैत्रत्वादित्यादिसद्धेतावव्याप्तिः तद्रूपान्यरूपंरूपत्वादित्यादावतिव्याप्तेश्च साध्यताघटकसमवायेनसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकानांव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नगुणत्वाद्यभावानांसर्वेषामेवस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति यत्तुविशेषणसाध्यव्यापकत्वंतेनैवचप्रतियोगित्वंप्रतियोगिसामानाधिकरण्यंचसम्बन्धैक्यविवक्षेत्यस्यार्थमाह।तदपिनवाच्यत्वाद्यभावस्यात्मत्वाद्यभावस्येत्यादिग्रंथस्यालग्नकतापत्तेरुपेक्षितमिति।नन्वेतावताप्ययमात्माज्ञानादित्यादावव्याप्तिरेवघटत्वादिनात्मत्वसामान्याभावस्यस्वविशिष्टस्यहेतोर्विषयततयाधिकरणेघटादौव्यापकताघटकसमवायेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादतआह दलातरेतिपश्चादुक्तेहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्रहेत्वधिकरणदलेपीत्यर्थः।सम्बन्धैक्यविवक्षयेति हेतुसमानाधिकरणाइत्यत्रहेत्वधिकरणत्वंयेनसम्बन्धेनस्वविशि

जा॰व्य॰ ष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्रहेत्वधिकरणत्वंतेनैवसम्बन्धेनेतिविवक्षयेत्यर्थः। इत्थंचदलांतरमपिसाधुसंगच्छतइतितुनव्याः॥ यद्वाधूमवान्वन्हेरित्यत्रातिव्याप्तिः धूमसामा
७ न्याभावस्यापिहेत्वधिकरणावच्छेदेनस्वप्रतियोगित्वस्यकालिकसम्बन्धेनाश्रयीभूतवन्ह्यादेःसमानाधिकरणत्वादतआह दलांतरेपीति प्रतियोगिसामानाधिकरण्य
मित्यत्रप्रतियोगिताश्रयदलेपीत्यर्थः।सम्बन्धभेदनिबन्धनोदोषः प्रकृतसाध्यव्यापकत्वस्यैकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्यान्यसम्बं
धावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयीभूतवन्ह्यादेः सामानाधिकरण्यनिबंधनोदोषः सम्बन्धैक्याविवक्षया यत्सम्बन्धेनव्यापकतावच्छेदकत्वंप्रतियोगिसामानाधिकरण्य मि
त्यत्रापितेनसम्बन्धेनप्रतियोगिताश्रयत्वविवक्षयेत्यर्थइतिसंक्षेपः अत्रसम्बन्धैक्याविवक्षायांरूपसामान्याभाववान्पृथिवीत्वाज्जन्यपृथिवीत्वाद्वेत्यादिविरुद्धहेता
वप्यतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्यपृथिव्यन्यत्वाद्यभावस्यापिहेत्वधिकरणपृथिव्यवच्छेदेनजन्यपृथिव्यवच्छेदेनवादिकृतविशेषणतयाप्रतियोगिसमाना
धिकरणत्वात् मूर्तमात्रस्यैवदिगुपाधित्वोपगमात्। नचतस्यालक्ष्यत्वेनीरूपमित्याकारकयत्किंचित्प्रमाव्यक्तेःविषयतासंबन्धेनसाध्यव्यापकत्वाद्यावदंतर्गतस्य
तदभावस्यैवहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः तादृशबुद्धिव्यक्तेर्विभिन्नकालीनघटादौकेनापिसम्बन्धेनासत्वादितिवाच्यम्
विषयतायाज्ञानसमानकालीनतयातादृशबुद्ध्यभावदशायामेवरूपशून्येगगनादौविषयतासंबन्धेनतद्बुद्ध्यभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्वात्तादृशज्ञानव्य॰
क्त्यभावस्यसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावात् स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठेत्यादिव्यापकतायास्तद्बुद्धिव्यक्तौसत्वेपिप्रतियोगिवैयधि
करण्याघटितव्यापकत्वस्यतद्बुद्धिव्यक्तावसत्वेनोक्तस्थलेऽतिव्याप्तेरावश्यकत्वादितिभ्रमंनिराकुरुते रूपसामान्येत्यादिना पृथिवीत्वादिकमिति नित्यपृथिव्यां दि
गुपाधित्वेमानाभावादादिपदं तेनजन्यपृथिवीत्वाद्युपग्रहः सद्धेतुप्रतिकूलविरोधंनिरस्यति प्रलयइतिमहाप्रलयइत्यर्थः खण्डप्रलयेतुपार्थिवपरमाणौरूपमस्त्येव
अन्यथोत्तरसर्गेपार्थिवद्व्यणुकस्यरूपोत्पत्त्यर्थंपरमाणौपाकांतरकल्पनापत्तेरितिप्रांचः प्रलयइत्यस्यपाकेनरूपादेःप्रलयदशायामित्यर्थः।तेनमहाप्रलयानभ्युपगमे
पिनक्षतिःउत्पत्तिकालेचेत्यत्रचकारेणनिरुक्तप्रलयस्यानुकर्षणाच्चावयविन्यपिपाकदशायांतत्सत्वात् नग्रंथन्यूनतेत्यपरे ननुविरोधविरहेपिघटाद्यवच्छेदेन॰
व्यभिचारित्वात्कुतःसद्धेतुत्वमतआह उत्पत्तिइति यद्यपिपाकेनश्यामादिरूपनाशकालेपिअवयविनिरूपसामान्याभावसत्वं तथापिपीलुपाकवादिमतेतदसंभ
वात् अपच्यमानावयविन्यनुरोधाच्चउत्पत्तिकालमात्रानुसरणं तत्सत्वादितिरूपादिसामान्याभावसत्वादित्यर्थप्रतियोगिवदिति प्रतियोगिनइवेत्यर्थः विरोधित्वं राम॰
एकदैकदेशावृत्तित्वंमानाभावादितिप्रलयाद्यवच्छेदेनपरमाण्वादौरूपादिसामान्याभावेतुयोग्यसन्निकर्षाभावात्प्रत्यक्षासंभवेप्यनुमानादिकमानमस्तीत्याशयः ७

यत्तु घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य प्रत्यक्षमेव संभवति तदानीं चक्षुःसंयुक्तविशेषणतायास्तत्रासत्त्वेपि द्रव्यसमवेतवृत्त्यभावप्रत्यक्षहेतोश्चक्षुःसंयु
क्तसमवेतविशेषणतायाः सत्त्वेन संनिकर्षसंभवादिति। तत्तुच्छं चक्षुःसंयुक्तसमवेतद्व्यणुकविशेषणतया रूपाद्यभावचाक्षुषापत्त्या चक्षुःयोग्यसंयुक्तसमवेतविशेषणताया
एव अभावग्राहकत्वेन द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतवृत्त्यभावचाक्षुषत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वात् अन्यथा त्रसरेणुवृत्त्यभावचाक्षुषे व्यभिचारापत्तेः वस्तुतः स्वोत्पत्तेः पूर्वं चक्षुः
संयुक्तसमवेतस्य घटादेरसत्त्वात्तद्विशेषणताया अपि तदानीमसत्त्वात्तदुक्तक्रमेण हेतुत्वेन नास्तीति ध्येयम्। अत एवेति ध्वंसप्रागभावयोरत्यंताभावविरोधित्वे मानाभावा
देवेत्यर्थः रक्तिम ध्वंसप्रागभावयोः सत्त्वमावेदयितुमंतरा पदं रक्तं रूपमिति न च गुणेषु शुक्लादयः पुंसीत्यनुशासनात् रक्तो नास्तीत्येव प्रयोगो युक्त इति वाच्यं वस्त्वंतरविशेषणता
नापन्नस्यैव शुक्लादिशब्दस्य पुंस्त्वानुशासनात् अत एव शुक्लं रूपमिति प्रयोगः समासे मणिकृतैव वक्ष्यत इति ध्येयं एष रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः पूर्वं स्यादि पूर्वं रक्तस्य ध्वंस
वति उत्तर रक्तस्य प्रागभाववति इदानीं रक्तेपीत्यर्थः नच रक्ततादशायां वर्तमानस्यापि रक्तान्तरध्वंसादेस्तदानीं रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहान्न तादृशप्रत्ययस्त
स्याव्याप्यवृत्तित्वादिति वाच्यं ध्वंसादिप्रतियोगित्वस्य किंचिद्धर्मानवच्छेद्यत्वात् तत्तदनंतध्वंसप्रागभावादिषु रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनामपेक्ष्य रक्त
त्वावच्छिन्नात्यन्ताभावसंबंधस्यैवांतराश्यामादिषु कल्पनाया लघुत्वाच्च। नच यावंति रक्तरूपाणि तत्तद्व्यक्तित्वेतरधर्मानवच्छिन्नतत्तद्व्यक्तिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावकू
टैरेव रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः क्रियते प्रकृते च विद्यमानरूपप्रतियोगिकस्य तादृशाभावस्यासत्त्वान्न तथा प्रतीतिरिति वाच्यम् तथा सत्यंतराश्यामे रक्तरूपं नास्तीत्याकौ
रकनिर्णयेपि तत्र रक्तं रूपमस्तीति प्रत्ययापत्तेः विरोधिनः सामान्याभावस्यानिश्चयात् विशेषाभावकूटनिर्णयस्याप्रतिबंधकत्वात् अन्यथा सामान्याभाव एव न सि
द्ध्येदिति भावः प्राचस्तु प्रतियोगितासंबंधेन रूपत्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताकः संसर्गाभावविशेष्यकः प्रत्ययो रूपत्वावच्छिन्नप्रकारताकबुद्धेर्विरोधीति रूपत्वं प्रति
योगितावच्छेदकमेव नेति श्यामतादशायां रूपत्वावच्छिन्नाभाव एव रूपं नास्तीति प्रतीतेर्विषयः किमनुरोधेन रूपध्वंसादिमति तदत्यंताभावसिद्धिरित्याहुः तन्मंदं
अंतराश्यामे समवायेन रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीतेः प्रामाण्यानुरोधेनैव ध्वंसात्यंताभावयोर्न विरोधः अन्यथा समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसाद्यप्रसिद्ध्या तत्प्र
तीतेर्भ्रमत्वापत्तेरिति तु परमार्थः तत्सामानाधिकरण्यं चेति। प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं चेत्यर्थः स्वविशिष्टेति स्वपदं लक्षणघटकतत्तदभावव्यक्तिपरं तथा च तत्तद
भावाश्रयीभूतं यद्धेतुताघटकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणं तदवच्छेदेन तत्तदभावे स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं ग्राह्यमित्यर्थः तेन हेतु
समानाधिकरणस्य घटत्वादिना वह्न्याद्यभावस्यापि कालिकसम्बन्धेन धूमाद्यधिकरणस्पंदादौ व्यापकताघटकसंयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्या

जा॰व्य भावेपिवन्हिमान्धूमादित्यादौनाव्याप्तिः नवाद्रव्यंविशिष्टसत्वादित्यादौघटत्वादिनाद्रव्यत्वाद्यभावस्यहेत्वधिकरणाद्यवच्छेदेनप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेपिसत्तिः
८ गुणादीनांविशिष्टसत्तानधिकरणत्वात्। यद्यपिव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वेमानाभावाद्द्रव्यत्वाद्यभावनिष्ठंयत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यंतदवच्छेदकत्वंनहेत्वधि
करणस्यैत्यसंभवः कथितातिव्याप्तितादवस्थ्यंच नचस्वविशिष्टहेत्वधिकरणताव्यापकीभूतप्रतियोग्यधिकरणतावद्वृत्तित्वंवाच्यं स्वविशिष्टपदवैयर्थ्यापत्तेःप्रति
योग्यकरणीभूतस्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणवृत्तित्वस्योक्तौद्रव्यंतद्घटत्वादित्यादावव्याप्तिः यावद्धेत्वधिकरणाप्रसिद्धेः तथापियावंतोहेतुमद्वृत्ति धर्माः हेत्वधि-
करणत्वानिवायावंतितत्प्रत्येकाश्रयीभूतप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वस्यविवक्षितत्वाद्दोषः एकमात्रवृत्तिहेतोरपितत्तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टस्यबहून्यधिकरणानिसं
तीति नतत्राव्याप्तिः नचप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणताकत्वमात्रसम्यक्स्वविशिष्टस्यहेतुसमानाधिकरणाद्यस्यचैववैयर्थ्यापत्तेरितिभावः।
प्रागुक्तमपिस्वविशिष्टपदंहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्यप्रवेशएवार्थवद्भवतिइत्यतः पश्चादुक्तस्यापितस्यप्रथमंप्रयोजनमाह। तेनेति गोत्वादिनागवाद्यभावस्यत
द्वृत्तिकालेवृत्तावपियदागोत्वंतदागौरित्यादौनातिप्रसंगइतियोजना इदमुपलक्षणं तत्तदयोगोलकान्यत्वाद्यभावस्यापिप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाद्धूमवान्वन्हेरि
त्यादावतिप्रसंगोद्रष्टव्यः गवाद्यभावस्यप्रतियोग्यधिकरणेदैशिकसंबन्धेनापिवृत्तित्वमुपपादयितुमाह। गवाद्यनधिकरणेति। इदानींचत्वरेगौर्नास्तीतिप्रत्ययात्। गो
मत्यपिकालेकालिकसम्बन्धावच्छिन्नगवाद्यभावस्यगवानधिकरणचत्वराद्यवच्छेदेनवृत्तौनविरोधः नचैतत्तत्त्वयस्यचत्वरएवैतत्कालावच्छेदेनगवात्यन्ताभावो
विषयइतिवाच्यंदेशवृत्तौकालस्येवकालवृत्तौदेशावच्छेदकत्वानुभवादेकशेषस्यकर्तुमशक्यत्वात् इदानींगगनेगौर्नास्तीतिप्रतीतेर्गवाद्यभावस्यैतत्कालावच्छेदेनग
गनवृत्तित्वावगाहितायांभ्रमत्वापत्तेश्चगवाद्यभावस्यगगनादौसावेदित्वेनव्याप्यवृत्तितयाकालावच्छेद्यत्वासंभवादितिभावः तद्वृतीति गवादिमतीत्यर्थः कालेजन्य
कालेननुचरमध्वंसात्मकस्यप्रलयात्यंताभावाभावस्यापियावदंतर्गतत्वात्तस्यसृष्टिकालेप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिरतआह महाकालेवेति।
तथाचतस्यापिमहाकालेप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्तस्यकालिकसंबन्धेनजगदाधारत्वादितिभावः ननुगोत्वादिजातेःप्रलयेकालिकसंबंधेनसत्वेप्रमाणाभावाद्य
दागोत्वंतदागौरितिसद्धेतुरेवेतियदिब्रूयात्तदाप्याह यत्रकालत्वमिति उक्तविवक्षानादरेघटादिसाधारणरूपेणगोःसाध्यतायामतिव्याप्तिरित्याशयेनसाध्यांतरमाह
जन्यद्रव्यमिति द्रव्यस्यसाध्यतायांकालत्वसद्धेतुरेवप्रलयेकालिकसंबंधेनपरमाण्वादेःसत्वात् कार्यद्रव्यानधिकरणीभूतत्वेसतिद्रव्यवत्वेनैवधर्मिग्राहकप्रमाणे राम॰
नतत्सिद्धेरसतोव्यभिचारित्वसंपत्तयेजन्यपदं ननुमहाप्रलयानंगीकारेप्रागुक्तहेतुद्वयमेवलक्ष्यंखंडप्रलयेपिब्रह्मांडांतरेजन्यद्रव्यसत्वात्॥ अतःसाध्यांतरमाह॥ ८

प्रलयावृत्तिर्वेति। खंडप्रलयावृत्तिर्वेत्यर्थः। यद्यपि प्रतियोगिनो यदधिकरणं तद्वृत्तित्वस्य दैशिकसम्बन्धेन विवक्षायामपि यदा गोत्वं तदा गौरित्यादावतिव्याप्तिवारणं संभ
वति प्रलयाद्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणे महाकालादौ दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन वृत्तित्वविरहात्। न च द्रव्यं महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः का
लिकसंबंधेन महाकालनिष्ठस्य द्रव्यत्वाद्यभावस्य स्वप्रतियोग्यधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्त्यभावादिति वाच्यं हेतुसमानाधिकरणत्वस्यापि तादृशविशेषणतया विशे
षणीयत्वात् तथापि रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य रूपान्यत्वाद्यभावस्य रूपभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्यभावस्य च रूपत्वादिस्वरूपतया
दैशिकविशेषणतासंबंधेन वृत्तित्वविरहेण यावदन्तर्गतत्वात् घटत्वादिना रूपभिन्नत्वाद्यभावस्य च सर्वस्यैव तादृशाभावस्य महाकालादौ स्वप्रतियोगिसमानाधि
करणत्वादतिव्याप्तिरतः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यादिविवक्षानुसरणमिति वदन्ति वस्तुतो दैशिकविशेषणताघटितस्य लक्षणान्तरत्वादेकेनापरस्यान्यथा कर्तुमशक्य
त्वादुक्तलक्षणे नैव मर्थ्यमिति परमार्थः यत्तु हेत्वधिकरणे विशेषणतया वर्तमानानां निरुक्तयावदभावानां प्रतियोगिवृत्तित्वमेव विशेषणतासम्बन्धेनोचितं प्रति
योग्यधिकरणवृत्तित्वप्रवेशे गौरवात् सर्वत्र व्यभिचारीस्थलान्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्त्यभावादिति तत्तुच्छं स्ववृत्तित्वविशिष्टानां केवलान्वयिधर्माणामं
त्यताभावस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वेनासंभवापत्तेः नहि वाच्यत्वादिवृत्तित्वविशिष्टानां वाच्यत्वादीनामभावो वाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिवृत्तिरिति दिक्। प्राचां मते संयो
गसामान्याभावसाध्यकं मेयत्वं द्रव्यएव व्यभिचारीत्यतः कृपिप दं प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितमेव साध्यव्यापकत्वमत्र प्रवेशितं यथासन्निवेशे वैयर्थ्यविरहाद
तस्तत्त्वच्छेदकत्वस्य संयोगाभावनिष्ठप्रतियोगित्वे व्यक्तेरित्याशयेन संयोगात्मकाभावस्याभिधानं तदघटितसाध्यव्यापकतायाः प्रवेशे तु गगनत्वादिविशि
ष्टवाच्यत्वाद्यभावस्य गगनत्ववाच्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावादेर्यावदन्तर्गत्वात्तस्य च हेत्वधिकरणीभूतगगनावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणादव्याप्ति
रतः स्वविशिष्टपदं एतदभिप्रायेणैव संयोगाद्यात्मकाभावेत्यत्रादिपदमुपात्तं वस्तुतो सत्तावान् द्रव्यत्वात् गुणत्ववान् रूपत्वात् इत्यादौ कालेजन्यरूपे च हेतुस
मानाधिकरणस्य सत्ताभावस्य गुणत्वसामान्याभावस्य च केनापि संबंधेनात्मगगनादौ नित्यरूपे चावृत्तित्वाद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन तस्यैव यावदन्तर्गतस्य प्रति
योगिसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिः स्यादिति स्वविशिष्टपदं नस्यादिति दिक्। ननु धूमाद्यभावनिष्ठा जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावस्याभावो धूमाभावस्ए
वाभावप्रतियोगिकस्याभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वात् तथा च धूमादौ साध्ये वन्ह्यादिहेतावतिव्याप्तिर्धूमाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदे
न गोत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादत आह जलावृत्तीति न च तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेपि जलादेर्न तादृशाभावत्वावच्छिन्नाधिकरण

जा॰व्या॰ त्वं किंतु धूमाभाववत्त्वावच्छिन्नाधिकरणत्वमेवेति न प्रत्ययातिप्रसंग इति वाच्यं एवं सत्यभावमात्रस्यैव प्रायेणाभेदप्रसंगात् उक्तक्रमेणैवातिप्रसंगवारणसंभवादिति
९ भावः ननु तथापि धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः समनियताभावानामैक्याद्धूमाभावस्य वन्हिधूमोभयाभावाद्भिन्नस्यायोगोलकान्यत्वाभावादयोगोलकभेद॰
त्वादिना भेदसामान्याभावादभिन्नस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेनैव वन्ह्यादिभेदाद्यात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति चेदत्राहुः यावत्सदस्य फलतः प्रतियोगिताविशेष
णत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूत यद्यत्प्रतियोगिताको भावस्तत्तस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं विवक्षितं तथाच धूमादि
सामान्याभावस्य धूमादिनिष्ठतादृशप्रतियोगिताकस्य धूमादिनिष्ठप्रतियोगिताश्रयेण धूमादिना हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः
नच यत्समानाधिकरणा इत्यस्य वैयर्थ्यं आत्मत्वसामान्याभावीयप्रतियोगिताया अपि साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्प्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्य तादृ
शप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादयमात्माभानादित्यादावव्याप्तिवारकत्वात् जलादिवृत्तित्वविशिष्टेत्यादिग्रंथस्तु वस्तुगतिमनुरुध्यैवोक्तस्तेन तादृशाभाव
स्य धूमाभावस्वरूपत्वेपि तस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतधूमनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्त्याश्रयसामानाधिकरण्यविरहादेवातिव्याप्त्यसंभवेपि
नक्षतिः। नच धूमत्वेन धूमाभावस्य धूमनिष्ठयत्प्रतियोगित्वं तदेव धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य प्रमेयसामान्यनिष्ठं लाघवान्न तु तद्भिन्नं प्रतियोगित्वांतरं गौरवादित्युक्त
विवक्षयाप्यप्रतीकार इति वाच्यम्। स्वरूपसंबन्धात्मिकायाः प्रतियोगितायाः सामान्याभावस्थले प्रतियोगिभेदेनैव भिन्नत्वादिति साम्प्रदायिकाः वस्तुतः साध्यव्यापक
तावच्छेदिकायाः स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाया यादृशप्रतियोगिताया निरूपकोऽभावस्तस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधि
करण्यमेव वक्तव्यं तथाच धूमादिसामान्याभावस्य धूमत्वादिना प्रमेयसामान्याभावानतिरेकेपि तदीयं प्रमेयसामान्यनिष्ठं प्रतियोगित्वं स्वन्यूनवृत्तिनैव धूमत्वधर्मेणा
वच्छिन्नमतो न तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यमादायातिप्रसंग इति युक्तमुत्पश्यामः यत्तु समनियताभावानामैक्यमते धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिवारणा
र्थं येनयेन संबन्धेन व्यापकत्वं तैस्तैः प्रत्येकं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं विवक्षितं तथाच व्यभिचारिमात्र एव यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तादृशान्यत्वस्य स्वात्मकस्वरूपसं
बंधेनापि साध्यव्यापकत्वात्तदभावस्य च हेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशान्यत्वनिरूपि तस्वरूपसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिः अतएव विषयि
तासंबंधस्याव्यापकताघटकत्वेपि नित्यज्ञानं नित्यसविषयकत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः नित्यज्ञानत्वाद्यभावस्याव्यापकताघटकीभूतसमवायसंबन्धेन प्रतियोग्यसमानाधि राम॰
करणत्वादिति मतं तत्तुच्छं घटत्वादिनावाच्यत्वाद्यभावस्यैव घटत्वादिनायः पिण्डान्यत्वाद्यभावरूपतया तस्य च व्यापकताघटकायः पिण्डान्यत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धे ९

नपावद्धेत्वधिकरणेप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादेवधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिविरहाद्यावत्पदस्यस्वविशिष्टेत्यस्ययत्समानाधिकरणेत्यस्यचव्यर्थतापातादिति
दिक्। ननुव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेपिसर्वत्रसंदेहतोघटत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावंगगनवाच्यत्वोभयाभावंवासमादायप्रोक्तलक्षणसंभवात्प्रतियोग्यवृ
त्तिश्चेतिमूलावताराणुपपत्तिः नचवैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनव्यापकतावच्छेदकीभूतप्रतियोगितायाविशेषणीयत्वान्नैवमितिवाच्यंव्यभिचारावार
कत्वेनतादृशविशेषणस्यव्यर्थत्वात् अन्यथाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसमानकालीनत्वेनापिहेतुविशिष्ट्येवग्रंथावतरणंकुतोनसमर्थयेदितिलक्षणांतरमाह
यत्समानाधिकरणानामिति। वन्हिमान्धूमात्सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्यव्यापकप्रतियोगिकानांजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावगुणत्वविशिष्टसत्त्वाद्यभावा
नांस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावादतउक्तंरूपावच्छिन्नेति तथाचजलत्ववि
शिष्टद्रव्यत्वत्वादेःसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वाददोषः यत्तुसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यघटत्वेनवन्ह्यभावस्यचयावद्धेत्वधिकरणेघटत्वावच्छिन्न(
सामानाधिकरण्याभावाद्व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेतितदत्यन्तमसत् घटत्वेनवन्ह्यभावस्यैववन्हित्वेनघटाभावतयातस्यापियावद्धेतुमतिस्वप्रतियोगिता
वच्छेदकीभूतवन्हित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वात् ननुसमवायित्वस्यवाच्यत्वव्यापकतानवच्छेदकत्वात्तदवच्छिन्नस्यवाच्यत्वाद्यभावस्यमूलोक्तस्यैवत
ल्लक्षणाघटकत्वादाह। ज्ञेयत्वत्वादिनेति। शेषमित्यादि येनसम्बन्धेनहेतुस्तेनसंबंधेनहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावेग्राह्यं तेनायमात्माज्ञाना
त् घटान्यत्वविशिष्टआत्मघटसंयोगादित्यादावात्मत्वसामान्याभावस्यातथात्वेपिनाव्याप्तिः एवंयेनसम्बन्धेनव्यापकतातत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य
स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यंबोध्यं अतोनव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेपिव्यधिकरणसंबन्धावच्छि
न्नवाच्यत्वाभावमादायलक्षणसंभवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथावताराणुपपत्तिः नवाजलत्वादेः समवायेनसाध्यतायांमहाकालत्वादित्यादावतिव्याप्तिः प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यंस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनबोध्यं तेनद्रव्यंसत्त्वादित्यादौद्रव्यत्वाद्यभावस्यकालेहेतुमतिप्रतियोगिसामानाधि
करण्येपिनातिव्याप्तिः इदंत्ववधातव्यं साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वरूपमेवव्यापकतावच्छेदकत्वमत्रपूर्वत्रचनिवेश्यंन
तुप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितं तथासतिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेपिसर्वंप्रमेयमित्याकारकयत्किंचिज्जन्यबुद्धिविषयत्वसामान्याभावमादायैवसर्वे
त्रलक्षणसमन्वयात्प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथावताराणुपपत्तिः जन्यज्ञानव्यक्तिविषयत्वस्यतादृशबुद्धिदशायामेवसत्त्वेनतदसत्त्वदशायामेवतादृशज्ञानविष

जा॰व्या॰ मत्वाभावस्यहेतुसमानाधिकरणत्वात् एवंचात्रस्वविशिष्टपदंनकपिसंयोगात्मकाभावंगगनत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाभावंवादायकपिसंयोगाभाववान्प्रमेयत्वादित्या
१० दावव्याप्तिवारकंकपिसंयोगाभाववत्त्वादेरुक्तव्यापकतानवच्छेदकत्वात् किंतुहेतुमतिकालेवर्तमानस्यसत्त्वसामान्याभावस्यापिनिरुक्तरूपशालित्वात्तस्यचात्मोदा
वसत्त्वेनयावद्धेत्वधिकरणेप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहात्सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारकमेवस्वविशिष्टपदं नचसाध्यतावच्छे
दकसम्बन्धेनसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोयत्किंचिदभावोयद्धेत्वधिकरणावच्छेदेनस्वावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमा
नाधिकरणस्तत्त्वमित्येवसम्यक्वाच्यत्वत्वादिनाघटाभावमादायैववाच्यंज्ञेयत्वादित्यादौलक्षणसमन्वयादितिवाच्यं स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्ना
भावाप्रसिद्ध्याप्रमेयवान्ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिःगुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याप्रमेयवन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः वृत्त्यनियामकसंबन्धस्यप्रतियो
गितानवच्छेदकतयागोमी चैत्रत्वादित्यादौस्वामित्वादिसंबंधेनगवादेःसाध्यतायामव्याप्तिश्चेतिदिक् ननुवन्हित्वेनधूमवद्वृत्तिसामान्याभावोधूमीयसंयोगसंबं
धेनद्रव्यसामान्याभावोवाधूमाभावएवतथाऽयोगोलकभेदतदभावान्यतरत्वेनायोगोलकावृत्तेरभावोऽयोगोलकान्यत्वस्वरूपसम्बन्धेनभेदसामान्याभावोवाऽयोगो
लकभेदाभावएवसमनियताभावानामैक्यात् तथाचधूमाद्यभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकंवन्हित्वादिकंतदवच्छिन्नेनसमंयावद्धेत्वधिकरणेधूमाद्यभावस्यप्रति
योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात् धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः सामान्यधर्मेणविशेषाभावाभ्युपगमेतुसुतरां तथाचधूमत्वेनधूमाद्यभावाना
मेवप्रमेयत्वादिनाधूमाद्यभावतयानस्यप्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यादितिचेत् अत्रापियावत्त्वस्यफलतःप्रतियोगित्वस्यविशे
षणतयासाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नयद्यत्प्रतियोगिताकोयत्समानाधिकरणोऽभावःस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनतत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकाव॰
च्छिन्नसमानाधिकरणस्तत्त्वमितिपर्यवसितार्थः तथाचधूमादिनिष्ठतादृशधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यधूमादिनिष्ठयत्प्रतियोगित्वंतदवच्छेदकीभू
तधूमत्वावच्छिन्नेनसार्द्धंहेत्वधिकरणावच्छेदेनसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिरितिसांप्रदायिकाः वस्तुतोऽत्रापिसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नया
स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नयादृशप्रतियोगितानिरूपकोभावस्तादृशप्रतियोगितायाः यदवच्छेदकंतदवच्छिन्नेनसामानाधिकरण्यंवक्तव्यं धूमत्वादिनाधूमाद्य
भावस्तु नप्रमेयत्वादिनाधूमाद्यभावः सामान्यधर्मेणविशेषाभावानभ्युपगमात् तदभ्युपगमेतुयादृशप्रतियोगिताकाभावेप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवृत्ति राम॰
त्वजगद्वृत्तिभिन्नत्वस्यचद्वयोर्व्यतिरेकःसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानांतादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यंवा १०

व्यमतो न कश्चिद्दोष इति ध्येयं चक्रवर्त्तिलक्षणान्याह। केचित्त्विति। अनवच्छेदकमिति यत्साध्यतावच्छेदकमिति परेणान्वितं घटत्वादिना वन्ह्यभावमादाय वन्हिमा
न्धूमादित्यादौ लक्षणसंगतिः व्यभिचारिणि तु हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसामान्याभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमतो नातिव्याप्तिः कपिसंयोगी एत
द्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिवारणार्थं। व्याप्यवृत्तिरिति वन्हित्वादिना घटाभावमादायाव्याप्तिरतः साध्येति अत्र च प्रतियोगितासाध्यतावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्या तेन समवा
यादिसम्बन्धेन वन्ह्याद्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि वन्हित्वादेर्नासंभवः प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशो वाच्यं द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः प्र
तियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धेरतस्तत्परित्यागः व्याप्यवृत्तित्वं निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वं हेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्त्यभावप्रतियोगितायाः सामा
नाधिकरण्येनानवच्छेदकं यदभावव्यक्तित्वं तत्त्वं वा एवं चैतल्लाभार्थ - मेव हेतुसमानाधिकरणस्येत्युक्तं। ननु स्वातंत्र्येण तद्विशेषणवैयर्थ्यान् यत्किंचित्वनिवेशात्त्वसंयो
गाभावस्य हेत्वधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेपि संयोगिसत्त्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः। ननु समनियताभावानामैक्यात् घटत्वेन वन्ह्यभावस्यैव वन्हित्वेन घटाभा
वतया हेतुसमानाधिकरणस्यैव तादृशसाध्यप्रतियोगिताकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदके वन्हित्वादिकमित्यव्याप्तिः अतः समनियताभावैक्यमते निरुक्तिमाह। हेतुस
मानाधिकरणस्येति व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजना नन्वत्रापि हेतुसमानाधिकरणस्य वन्हित्वे
न वन्हिधूमोभयाभावस्य वन्हित्वेन पर्वतावृत्तेरभावस्य च प्रतियोगितायाः समानाधिकरणं सदेव वन्हित्वमवच्छेदकमित्यव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितायाः अन्यूनवृत्तित्वे
सति यदवच्छेदकं तदन्यत्वोक्तावपि तथा पर्वते वन्हित्वेन तार्णातार्णदहनोभयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धस्यैव तादृशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्वन्हित्वस्य नैवं च तादृ
शाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न वन्हित्वमात्रे पर्याप्तं। किंतु तार्णातार्णोभयत्वेपि। अन्यथा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवन्हित्वावच्छिन्नवति पर्वतादौ तादृशाभा
वासत्त्वप्रसंग इति वाच्यं सौंदडमते प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवत्तामात्रस्याभावाविरोधित्वात् अन्यथा घटवति घटत्वेन पटाभावस्यापलापापत्तेः किंतु प्रती
तिवलाद्व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसिद्धौ सत्यां प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेनैव सार्द्धमनापत्त्याऽभावस्य विरो
धित्वं वाच्यं तदेवं वन्हिमति वन्हित्वादिना तार्णातार्णोभयाभावादिसत्त्वेपि न क्षतिकरं। अत एव च द्रव्यत्वेन वन्हिर्नास्ति वन्हित्वेन तद्वन्हिर्नास्तीति प्रतीत्या सामान्यधर्मे
णाविशेषाभावोभ्युपेयते। न च तत्र वन्हित्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं भासते द्रव्यत्वस्य तु वैशिष्ट्यमात्रे विषय इति वाच्यं वन्हिमानयमित्येवं निर्णयसत्त्वेपि द्रव्यत्वेन
वन्हिर्नास्तीति प्रत्ययात्। द्रव्यत्वस्यैवावच्छेदकतया भानात्। अन्यथा वन्हित्वावच्छिन्नवन्हिनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन वन्ह्यभावबुद्धिं प्रति वन्हित्वेन वन्हिविशिष्टनि

जा·व्य श्चपर्यवविरोधित्वात्तादृशप्रतीत्यसंभवापत्तेः। अस्माकं तु द्रव्यत्वावच्छिन्नवन्हिनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन वन्ह्यभावबुद्धिं प्रति द्रव्यत्वेन वन्हिविशिष्टनिश्चयस्यैव विरो
११ धित्वात्तदसत्वादेव तादृशाभावप्रतीतिसंभवात् इत्यतो लक्षणांतरमाह प्रतियोगिव्यधिकरणस्येवेति केचित्तु सामानाधिकरण्यमभेदः तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावी
यस्वाभिन्नं प्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्त्वं तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके विवक्षितं प्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः स च सामान्याभावस्थले प्रतियोगितावच्छेदकस्वरू
पएव न तु प्रतियोगिस्वरूपः अननुगमाद्भेदेनाधाराधेयभावानुपपत्तेश्च सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्थले च प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतो विशेषधर्म एव तथा न तु सामा
न्यधर्मः अतिप्रसक्तत्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थले च प्रतियोगितावच्छेदकादिस्वरूपं न प्रतियोगित्वं किं त्वतिरिक्तमेवान्यथा प्रतियोगितावच्छेदक
विशिष्टप्रतियोगिन्येव सत्त्वादुक्ताभावस्य विरोधात् तदवच्छिन्नवति तादृशाभावस्यासत्त्वप्रसंगात् विवादोप्यतिरिक्तायां प्रतियोगितायामेव अन्यथा समनियताभावैक्ये न निखि
लव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव गगनाभावात्मकतया गगनाभावस्वीकर्तॄणां चिंतामणिकाराणां तदनंगीकारानुपपत्तेः इत्थं च पर्वते वन्हित्वेन तार्णतार्णव
न्हीनस्त इति प्रतीतिबलात्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वन्हित्वे सत्त्वेपि तादृशप्रतियोगित्वं न वन्हित्वाभिन्नं किंतु तादृशोभयत्वाभिन्नमतिरिक्तमेवेति
स्वाभिन्नायाः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया यदवच्छेदकं तदन्यत्वस्य वन्हित्वे सत्त्वान्न तस्य धूमव्यापकतावच्छेदकत्वहानिः नन्वत्र लक्षणे हेत्वधिकरणवृत्ति
त्वमभावस्य सम्बन्धमात्रेण न वाच्यं वन्हिसामान्याभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन धूमवति सत्त्वादव्याप्त्यापत्तेः नापि दैशिकविशेषणतया घटभिन्नं द्रव्यत्वा
दित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः घटत्वरूपस्य साध्याभावस्य दैशिकविशेषणतयावृत्तित्वविरहादित्यतो लक्षणांतरमाह। प्रतियोगिव्यधिकरणमित्यस्यैवेति प्राहुः अप
रे तु प्रागुक्तं व्याप्यवृत्तित्वं यत्किंचित् घटितत्वेन दुर्वचमतः प्रतियोगिव्यधिकरणस्येत्यादिलक्षणांतरमुक्तमित्यप्याहुः अन्ये तु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो॰
गिकाकाशाभावाभावादौ साध्ये आत्मत्वहेतावव्याप्तिः आकाशाभावात्मकस्य साध्याभावस्य निरवच्छिन्नवृत्तिकतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव साध्यताव
च्छेदकमतः प्रतियोगिव्यधिकरणस्येवेति लक्षणांतरमित्याहुः हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्ये॰
नानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजना अथात्र प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं न स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वं समनियताभावानामभिन्नतया घट॰
त्वेन घटाभावादेरपि घटत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्वरूपत्वात्तस्य च प्रमेयात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणतया तदन्यत्वासंभवात् अत एव स्वप्रतियोगितावं राम·
च्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणो यो यस्तदन्यत्वमपि न तथा घटत्वेन घटाभावादेरपि प्रमेयत्वादिना घटाद्यभावस्य द्रव्यत्वेन घटवद्वृत्तेरभावस्य वा तादात्म्यो ११

पगमात् अप्रसिद्ध्यापत्तेः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि तत एव वारणसंभवेऽव्याप्तिः वारकसामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यापाताच्च नच साध्यतावच्छे
दकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणं तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगितां तार्थः। तथा च वन्हित्वेन घटाभावीयं घटनिष्ठप्रतियोगित्वमपि तादृशमतस्त
च्छेदकत्वं वन्हित्वेप्यस्तीति सामानाधिकरण्यपदं तेन तादृशप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकाप्रसिद्ध्या तद्भिन्नप्रतियोगित्वे लक्षणघटके तिवा
च्यं विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेर्गुणादीनामपि विशिष्टसत्तानिष्ठप्रतियोगिताश्रयाधिकरणत्वात्। घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगा
च्च हेतुमतो महाकालस्य साध्यताघटककालिकसम्बन्धेन घटाद्यभावप्रतियोगिताश्रयाधिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरिति चेदत्राहुः साध्य
ताघटकसंबंधेन स्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणयावद्वृत्त्यधिकरणिकाभावस्य प्रतियोगितास्तदन्यप्रतियोगित्वं प्रतियोगितां तार्थः। तथा
च वन्हित्वेन घटाद्यभावस्यापि घटादिनिष्ठप्रतियोगिता तादृशीति तदवच्छेदकत्वं वन्हित्वेप्यस्तीत्यतः सामानाधिकरण्यपदं घटवान् महाकालत्वादित्यादौ गग
नाभावीयं गगननिष्ठमेव तादृशं प्रतियोगित्वं सुलभमिति न कोपि दोषः वस्तुतो धूमवति वन्हित्वेन घटो नास्तीति वन्हिमान् वन्हित्वेन न घटवान् किंतु घटत्वेनेति प्र
तीतिबलाद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकान्योन्याभावोप्यस्ति अत एव समवायितया वाच्यत्ववद्भेदो घटादौ पक्षधरमिश्रैः स्वीकृतः तथा
च यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन यादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणान्यत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितासमानाधिकर
णवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववत्त्वं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वं वा साध्यतावच्छेदके विवक्षितं तथा च घटादिनिष्ठ
स्य वन्हित्वेनैव घटाद्यभावप्रतियोगित्वस्यापि तादृशत्वेन वन्हित्वादेस्तदवच्छेदकत्वादव्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेत्युक्तं तथा च वन्हित्वस्य तादृशप्रति
योगितावच्छेदकत्वेपि तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तित्वरूपव्यधिकरणधर्मेण तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्यन्ताभावस्य तत्र सत्त्वान्नाव्याप्तिः कालो
घटवान् महाकालत्वादित्यादौ तु पटादिसामान्याभावप्रतियोगिता अतथात्वेपि घटत्वेन पटाद्यभावप्रतियोगितामादायैव लक्षणसमन्वयः कलः पटत्वेन पटः
वान् न तु घटत्वेनेत्यननुभवात् वन्हित्वादिसामान्यधर्मेण महानसीयवन्ह्याद्यभावसत्त्वे तु यादृशप्रतियोगितावच्छेदकेत्यत्रावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं ग्राह्यं
तच्च तदनतिरिक्तवृत्तित्वे सति तत्समानाधिकरणं यद्यत्तदन्यत्वं नातो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तत एव वारणसंभवे सामानाधिकरण्यदलवैयर्थ्यमि
त्यस्मद्गुरुचरणाः यत्तु यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्य यत्प्रतियोगिताश्र यस्य च हेतोः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनानधिकरणहेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगित्वं

जा॰व्या॰ प्रतियोगितातार्थः। तथाचवन्हित्वेनघटाद्यभावस्यघटनिष्ठप्रतियोगितायाअपितादृशत्वाद्वन्हित्वादेस्तदवच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिः। अतःसामानाधिकरण्येनेतिप्रागुक्तार्थकं एत
१२ न्मतेचसामान्यरूपेणविशेषाभावानभ्युपगमः नातोवन्हित्वेनतद्वन्ह्यभावमादायाव्याप्तिः नचस्वस्वरूपसंबंधात्मिकप्रतियोगितायाःप्रतियोगिभेदेनभिन्नत्वाद्वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः।
॥ वन्हिसामान्याभावीयंयन्महानसीयवन्हिनिष्ठप्रतियोगित्वंतदवच्छेदकीभूतवन्हित्वविशिष्टस्यतत्प्रतियोगिताश्रयीभूतमहानसीयवन्हेश्चद्वयोरनधिकरण
त्वस्यहेतुमतिपर्वतेसत्वादितिवाच्यं। प्रतियोगिव्यक्तीनांभेदेपिएकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायालाघवेनैक्यस्वीकारादिति नचकालोघटवान्महाकालत्वादित्यादौतादृश
प्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिःगगनाद्यभावीयप्रतियोगिताश्रयीभूतगगनस्याधिकरणाप्रसिद्ध्यातादृशप्रतियोगितायालक्षणाघटकत्वादितिवाच्यंमहाकालान्यत्वविशिष्ट
घटाद्यभावस्यतादृशविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरेवतथात्वात् यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टयत्प्रतियोगिताश्रयोभयत्वंवाहेत्वधिकरणयत्किंचि
न्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकंतादृशप्रतियोगितायाएवनिवेश्यतयागगनाभावादिकमादायैवलक्षणसंभवाच्चेति तन्न प्रतियोगिभेदेपिप्रतियोगितावच्छेदकाभेदेन
प्रतियोगितायायद्यप्यभेदस्तदावन्हित्वेनघटाभावस्यवन्हित्वावच्छिन्नाघटनिष्ठप्रतियोगितासैववन्हित्वादिनावन्हिधूमोभयाभावस्यापिवन्हित्वावच्छिन्नाधूमादि
निष्ठाप्रतियोगितालाघवात् तथाचसामानाधिकरण्यनेत्यस्यवैयर्थ्यंदुर्वारंवन्हित्वेनघटाभावीयंयद्घटनिष्ठप्रतियोगित्वंतदवच्छेदकीभूतवन्हित्वविशिष्टस्यतादृशप्र
तियोगिताश्रयीभूतवन्हिधूमादेश्चद्वयोरधिकरणत्वस्यसर्वत्रैवहेतुमतिसत्वेनवन्हित्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायालक्षणाघटकत्वादितिदिक् एवंचेति
तथाचास्यपारिभाषिकत्वानादरेपिनक्षतिरितिभावः। वन्हित्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभाववतिधूमादेर्वर्तमानत्वादुक्तंसाध्याभावेति अत्रसाध्याभावोव्याप्यवृत्तिर्बोध्यः
एवंपरत्रापिविशिष्टेति महानसीयत्वादिविशिष्टवन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्येत्यर्थः। ननुविशिष्टस्यातिरिक्तत्वान्महानसीयत्ववन्हित्वयोर्वैशिष्ट्यस्यैववापरंपरया
तत्रावच्छेदकत्वान्नैषदोषइत्यतआह। हृदत्ववन्हित्वेति ननुव्याप्यवृत्तित्वघटितलक्षणयोःसंयोगिसत्वादित्यत्रातिव्याप्तिःस्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्यावच्छि
न्नवृत्तिकान्यत्वरूपस्यवाव्याप्यवृत्तित्वस्यसंयोगाभावेसत्वादतआह सत्ववतीति तथाचहेतुसमानाधिकरणस्यव्याप्यवृत्तेरित्यंतेननिरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वंहे
त्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वंवाभावस्यविवक्षितमितिभावः।गुरुधर्मेणसाध्यतायांव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणायपारिभाषिकावच्छेदकत्वानु
सरणस्यावश्यकत्वेव्याप्यवृत्तित्वस्यप्रकृतनिरुक्तावप्रवेशेपिनक्षतिरित्याशयेनाह। वक्ष्यमाणंवेति। यथाश्रुतस्यप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्योक्तौसत्तावान् राम
जातिमत्वादित्यादावव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्वानतिरिक्तवृत्तित्वात्सत्तात्वस्येत्यतोवक्ष्यमाणमिति सिद्धांतलक्षणेवक्ष्यमाणमित्यर्थः।तथा १२

च हेतुमन्निष्ठाभावीययत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकं तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदकेवाच्यमितिभावः। ननूत्पत्तिदशायां गुणसामान्याभावस्य संयोगवति घटादौ सत्वाद्गुणत्वस्य संयोगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविरहान्नतमादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वसंभवनापीत्यत आह। गुणावृत्तित्वेति। गुणासमवेतत्वेत्यर्थः। घटादावुत्पत्तिदशायामपि गुणासमवेतस्य द्रव्यत्वादेः सत्वान्न तदभाव इति भावः संयोगी गुणान्यत्वे सति सत्वादित्यादौ गुणवृत्तित्वमादाय संयोगत्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वं संभवति। गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वात्। अतः संयोगसाध्यकव्यभिचारिमात्रे यद्धर्ममादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं तद्धर्ममाह। द्रव्यमात्रेति। द्रव्यान्यासमवेतत्वेत्यर्थः उक्ताभावानामव्याप्यवृत्तित्वे संयोगात्मकस्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वेन कदाचिद्गुणत्वादिरूपाणां तत्प्रतियोगितावच्छेदकानां संयोगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न स्यात्। तदेव नास्ति तेषां व्याप्यवृत्तितया संयोगात्मकस्वप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वादेतावन्मात्रं सूचयितुमुक्तं व्याप्यवृत्तीति प्रगल्भलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति साध्यतावच्छेदकेति स्वपदं विशिष्टहेतुपरं तथा च यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्याभावत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं तद्धर्मवत्त्वं पर्यवसितमवच्छेदकत्वं च। त्रानतिरिक्तवृत्तित्वं व्यभिचारिणि तु हेतुसामानाधिकरण्यस्य साध्यसामान्याभावस्यैव साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसंगः विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ यावत्त एव हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य सत्तारूपसाध्यसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिः। अतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति। तथा च विशिष्टसत्ताभावस्यैव तादृशस्य विशिष्टसत्तारूपसाध्यसमानाधिकरणत्वाभावान्नातिप्रसंगः अत्र च सामानाधिकरण्यं येन संबन्धेन साध्यता तेन संबंधेन साध्यस्याधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्त्वरूपं ग्राह्यं तेन द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणस्य ज्ञानाद्यभावस्य विषयतया ज्ञानाद्यधिकरणे वृत्तावपि समवायेन ज्ञानसाध्यके द्रव्यत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः। न वा कालः प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वेषामेव साध्याभावानां साध्यवति काले कालिकसंबंधेन वृत्तावप्यतिप्रसंगः। साध्याभावनिष्ठं हेतुसामानाधिकरण्यमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रकृतहेतोर्यदधिकरणं तत्र विशेषणतया वृत्तिमत्त्वरूपं बोध्यं तेनापमात्माज्ञानादित्यादौ विषयतया ज्ञानस्य हेतोरधिकरणे वर्तमानस्यात्मत्वाभावस्य द्रव्यं विशिष्टसत्वादित्यादौ च सत्तासमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वसामान्याभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहेपि नाव्याप्तिः न वा कालः कालपरिमाणादित्यादौ हेत्वधिकरणे कालिकसम्बन्धेन वर्तमानस्य कालत्वादिसामान्याभावस्य साध्यवति दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्त्वविरहेपि न क्षतिः साध्याभावस्तु पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या बोध्यः तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावास

जा॰ व्य॰ त्वेपिसाध्यस्यविशिष्टाभावादिकमादायैवलक्षणसंभवान्नप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथावतारासंगतिः कपिसंयोगीसत्वादित्यादौतुकपिसंयोगाद्यभावकेसाध्यसा॰
१३ मानाधिकरण्येपिद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यसाध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकेगग
नाभावस्याभावेसाध्येयत्रसमवेतत्वादिकंहेतुस्तत्रहेतुमतिदैशिकविशेषणतयावर्तमानस्याकाशाभावात्मकस्यसाध्याभावस्यसाध्यवतिदैशिकविशेषणतयावृत्ता
वपिहेतुसमानाधिकरणस्यनित्यत्वादिसामान्याभावस्यापिनिरुक्तसाध्याभावतयातस्यैवसाध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः। यत्समानाधिकरणेति। यत्स॰
मानाधिकरणसाध्याभावप्रमासामान्यइत्यर्थः। तेनधूमवान्वन्हेरित्यादौव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रमाव्यक्तेःसाध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वेपिसाध्यसामा
न्याभावप्रमायाएवसाध्यवत्ताज्ञानविरोधितयानातिव्याप्तिः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यसाध्यसामान्याभावत्वभ्रमदशायांपर्वतोवन्हिमानित्याकार
कसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वादसंभवःस्यादतः प्रमात्वोपादानंप्रमात्वंचात्रभ्रमसामान्यभिन्नज्ञानत्वंनातस्तादृशबुद्धेरपि अंशतःप्रमात्वादुक्तदोषतादवस्थ्यंह्रदादौव
न्हिसामान्याभावप्रमायाःसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वादव्याप्तिरतोयत्समानाधिकरणेति फलतः प्रमाविशेषणं तथाचयद्धर्मावच्छिन्नवद्विशेष्यकसाध्याभावप्रमासा
मान्यइत्यर्थः। तेनवृक्षत्वसमानाधिकरणस्यसंयोगसामान्याभावस्यैवगुणे धर्मिणिप्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेपिसंयोगिवृक्षत्वादित्यादौनाव्याप्तिः। यत्तु
साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वंहेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकंयत्साध्यवत्ताज्ञानंतद्विरोधित्वरूपंवाच्यं तथाचगुणोनसंयोगीतिप्रमायागुणःसंयोगीत्याकारकबु
द्धिविरोधित्वेपितादृशीसाध्यवत्ताधीर्नहेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यिकागुणत्वादेर्हेतुमदन्यावृत्तित्वादतोनोक्तदोषइति तत्तुच्छं यत्समानाधिकरणे
त्यस्यव्यर्थत्वापत्तेःसाध्याभावप्रमासामान्येयद्वन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानस्यविरोधित्वंनास्तितत्वमित्यस्यैवसम्यक्त्वात् जलादिधर्मिक
वन्हिसामान्याभावप्रमायाःसाध्यवत्ताधीर्विरोधित्वेपिधूमवन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकंयद्वन्हिमत्ताज्ञानंतद्विरोधित्वाभावादेववन्हिमान्धूमादित्यादावव्या
प्त्यसंभवादितिदिक्। अत्रचसाध्यतावच्छेदकेनसंबंधेनतेनरूपेणचसाध्यवत्ताज्ञानंबोध्यं तेनपर्वतोनसमवायेनवन्हिमानित्यादिप्रमायाःसमवायेनवन्हिम
त्ताबुद्धिंप्रतिपर्वतोमहानसीयवन्हिमान्नेतिप्रमायाश्चसंयोगेनमहानसीयवन्हिमत्ताबोधंप्रतिप्रतिबंधकत्वेपिवन्हिमान्धूमादित्यादौनाव्याप्तिः प्रतिबंधकत्वंचा
वच्छेदकधर्मवत्ताज्ञानव्यावृत्तंग्राह्यं तेनवन्हिसामान्याभावावच्छेदकतयागृहीतस्यमहानसीयवह्न्यभावादेः पर्वतादौप्रमायाः संयोगसंबंधावच्छिन्नपर्वतधर्मिकवन्हि राम॰
मत्ताबुद्धिविरोधित्वेपिनासंभवः सर्वत्रेति साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधिकरणत्वकत्वमित्यतएवप्रथमस्यद्वितीयस्यचयत्समानाधिकरणप्रमासा॰ १३

मान्येसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वंनास्ति तत्त्वमित्यतएवसामंजस्यादितिभावः।यत्तुयत्सामानाधिकरणसाध्याभाववत्त्वावच्छेदेनसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसा॰
मानाधिकरण्यंतत्त्वमेवप्रथमलक्षणार्थः।तथाचधूमसमानाधिकरणस्यघटादिसामान्याभावस्यवन्हित्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यप्रसिद्ध्यासाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
सामानाधिकरण्याभावादसंभवःस्यादतः साध्याभावपदं नचैवमपिप्रतियोगिपदंव्यर्थमेवेतिवाच्यंअनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वेसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति
योगिसामानाधिकरण्याभावस्याखंडस्यैवनिष्ठत्वात् एवंद्वितीयलक्षणेपिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमताग्रहविरोधित्वंनिवेश्यसाध्याभावपदस्यसार्थक्यं॰
बोध्यमिति तन्मंदं प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथावतारानुरोधेनसाध्याभावस्यपूर्वोक्तद्वितीयरीत्यैववक्तव्यतयाहेतुसमानाधिकरणस्यवन्हित्वेनघटाभावादेरेवसाध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्यातादृशपदप्रक्षेपेप्यसंभवतादवस्थ्यात् नचघटत्वेनवन्ह्यभावोवन्हित्वेघटाभावात्मकःसमनियताभावाना॰
मैक्यात् तथाचतस्यापिसाध्यावच्छेदकविशिष्टवन्हिस्वरूपप्रतियोगिनःसामानाधिकरण्यमक्षतमेवेतिवाच्यंतथासतिघटसामान्याभावादेरपिघटत्वादिनाप्रमेय
सामान्याभावात्मकतयातस्यापिसाध्यतावच्छेदकीभूतवन्हित्वावच्छिन्नप्रमेयरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतयातमादायासंभववारकस्यसाध्याभावपदस्य॰
व्यर्थतायावज्रलेपत्वादिति प्रगल्भस्यैवलक्षणांतरमुपन्यस्यति। यत्विति। यद्वृत्त्याविति। यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तिसामान्यइत्यर्थः। तेनवन्हिनिष्ठस्यव्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्यधूमसाध्यकानुमित्यविरोधित्वेपिधूमवान्वन्हेरित्यादौनातिव्याप्तिः धूमादिनिष्ठेधनत्वाद्यवच्छिन्नवन्ह्यभाववद्वृत्तित्वस्यापिइंधनत्वा
दिप्रकारेणवन्ह्यनुमितेर्विरोधित्वादसंभवःस्यादतः प्रकृतेतिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनरूपेणचप्रकृतसाध्यकेइत्यर्थः तथाचतादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यवन्हि
त्वेनवन्ह्यनुमितिप्रत्यविरोधित्वाददोषः प्रकृतानुमितिविरोधित्वंनप्रकृतानुमितिविरोधिज्ञानविषयत्वमात्रंधूमनिष्ठवृत्तित्वस्यापिवन्ह्यनुमितिविरोधिनोव्यभिचारभ्र
मस्यविषयत्वसंभवात् किंतुविषयितयाप्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्व तथाचवन्हिनिष्ठवृत्तित्वमात्रस्यधूमसाध्यकानुमितिविरोधितावच्छेदकत्वाभावाद्व्य
भिचारिण्यतिव्याप्तिरतः साध्याभाववतीति। तथाचयन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यंप्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानवच्छेदकंतत्त्वमर्थः नचघटाभाववद्
वृत्तित्वादौसाध्याभाववद्वृत्तितात्वभ्रमदशायामपिधूमसाध्यकानुमित्युत्पत्त्यावन्हिनिष्ठनिर्धूम वद्वृत्तित्वधूमसाध्यकानुमितिप्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वाद्व्यभिचारि
ण्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमितिवाच्यं यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यंनप्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तिस्तत्त्वमित्यस्योक्तत्वात्। साध्याभावस्तुपू॰
र्वोक्तद्वितीय रीत्याप्रवेशनीयः तेननपूर्वोक्तदोषः। अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्येति। अनुमितिविरोधित्वंहिनसाक्षादनुमितिप्रतिबंधकत्वंव्यभिचारधियःसाक्षादतथात्वेन

व्यभिचारिमात्रेतिप्रसंगापत्तेः। किंत्वनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वं तज्जनकं च यदि निरुक्तव्याप्तिज्ञानं तदा तादृशज्ञानं प्रति न साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं विरोधि किंतु
साध्याभाववद्वृत्तित्वमनुमितिविरोधीत्याकारकज्ञानमेव तथेति व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः। यदि तु साध्याभाववदवृत्तिर्हेतुरित्याकारकज्ञानं प्रकृतानुमितिजनकं त
दातिरिक्तव्याप्तेरनुमित्यनुपयुक्ततया तदभिधानमर्थांतरग्रस्त मितिभावः। एतेन परिष्कृतानुमितिपदं प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्याभाववदवृत्तित्वानुमितिपरं। ननु प्रकृतसाध्यकानु
मितिपरं विरोधित्वं चात्र साक्षात्त्वेन निविश्यते तेन तदा न व्यभिचारिण्यतिप्रसंग इत्यपास्तं तादृशव्याप्तेरनुमित्यनुपयुक्ततया तद भिधानेऽर्थांतरतादवस्थ्यमिति मिश्र
लक्ष मेव परिष्कृत्योपन्यस्यति। केचित्त्विति। केवलान्वयिनि प्रसिद्ध्याव पि वन्ह्यादिसाध्यके व्यतिरेकिणि यावंतः साध्याभावास्तत्तत्सजातीयत्वं तत्तदधिकरणवृ
त्तित्वाभावे तादृशान्यतररूपात्मकमप्रसिद्धमत उक्तं प्रत्येकमिति। यावंतः साध्याभावास्तेषामपि सजातीयत्वं एकस्मिन्नभावे नास्त्यत उक्तं। तत्तत्सजातीयाइति। त
दधिकरणवृत्तित्वाभावाद्व्यक्तेतत्पदेन यावत्साध्याभावपरामर्शे वन्हिमान्धूमात् रूपसामान्याभाववान् वायुत्वादित्यादौ साध्याभावात्मकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वा
वच्छिन्नाभावस्यावृत्त्याद्यधिकरणाप्रसिद्ध्या व्याप्तिरतस्तत्तदधिकरणेति। तथा च प्रातिस्विकरूपेण साध्याभावानुपादाय तत्सजातीयस्तदधिकरणवृत्तित्वाभावोऽ
ग्राह्य इति भावः। व्यधिकरण धर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयं घटत्वादिना तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यावंत इति त
था च साध्यसामान्याभावसजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य तत्रासत्वाददोषः साध्यसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो व्यभिचारिण्य
प्यस्तीत्यतः सजातीयइत्युक्तं। ननु घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वस्याभावोपि अभावत्वादिना धूमसामान्याभावसजातीय एवेत्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमत आह साजात्यं चेति।
यद्यपि साध्याभावनिष्ठं यत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपं तेनैव रूपेण साजात्यं वाच्यं तथा
च वन्हिसामान्याभावादिनिष्ठं यत्तादृशान्यतररूपं वन्हिनिष्ठवन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वरूपं तस्य निर्वन्हिवृत्तित्वसामान्याभावेऽसत्वादसंभवः तथापि या
वंतः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावास्तावदन्यतमत्वतद्भिन्नत्वान्यतररूपेण साजात्यं वाच्यमित्यदोषः। समनियताभावानामैक्यात्। गगनाभाव एव निखिलव्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव इति मते तु गगनाभावत्वतदन्यत्वान्यतररूपेणैव साजात्यं वाच्यं तेन घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्यैव गगनत्वादिसमानाधिकरणधर्मा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकतया धूमसामान्याभावसजातीयत्वेपि नातिव्याप्तिः। साध्याभावश्चेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियो
गिताकाभावोऽत्र साध्याभावपदेनोक्त इत्यर्थः। साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वरूपप्रथमरीत्याभिधाने घटत्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावस्यापि साध्याभाव

पदार्थतयातत्तत्सजातीयस्यतदधिकरणवृत्तित्वाभावस्यापिहेतावसत्वादसंभवःस्यादतस्तत्परित्यागः। अत्रसाध्यव्यापकताघटकसम्बन्धेनैवसाध्यव्यापकस्या
भावोग्राह्यस्तेनैकसम्बन्धेनसाध्यव्यापकस्यसम्बन्धांतरावच्छिन्नाभाववतिहेतौवृत्तावपिनक्षतिः यत्तुसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनसाध्यव्यापकत्वंतेनैवसाध्यव्या
पकस्याभावोनिवेश्यतइतिमतं तत्तुच्छं यत्रतादात्म्यसम्बन्धेनप्रमेयमात्रंसाध्यंतत्रतेनसम्बन्धेनसाध्यव्यापकतावच्छेदकंयत्प्रमेयत्वादिकंतादात्म्येनतदवच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभावाऽसिद्ध्यातत्प्रसद्धेतावव्याप्तिःप्रमेयत्वेनघटपटोभयभेदस्वीकारेणकथंचित्तत्राव्याप्तिवारणेपिवृत्यनियामकसम्बन्धेनसाध्यतायामव्या॰
प्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः किंचैवंधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिसंयोगेनधूमसामान्याभावस्याव्याप्यवृत्तितयाधूमत्वेनघ॰
टाद्यभावस्यैवतादृशस्ययावदंतर्गतत्वेनतत्सजातीयस्यतदधिकरणवृत्तित्वाभावस्यवन्हौसत्वात्। अस्माकंतुस्वरूपसम्बन्धेनायः पिण्डभेदस्यापिधूमव्याप
कतयावन्हेस्तदभाववदवृत्तित्वाभावादेवातिव्याप्तिनिरासादितिबोध्यम् ननुकपिसंयोगीएतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिः। कपिसंयोगसामान्याभावस्यापिप्रतियोगिवैय
धिकरण्यघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनयावदन्तर्गतत्वात्तत्सजातीयस्यतदधिकरणवृत्तित्वाभावस्यहेतावभावादत आह
व्याप्यवृत्तिश्चेतिव्याप्यवृत्तित्वमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वंसंयोगीसत्वादित्यादौतुद्रव्यत्वादिसामान्याभावस्यापिसाध्याभावतयाहेतौतदधिकरणवृत्तित्वादेवनाति
व्याप्तिः ननुरूपवान्पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः रूपत्वेननित्यसमवेताभावस्यापिनिरुक्तयावत्साध्याभावांतर्गतत्वात्तत्सजातीयस्यतदधिकरणवृत्तित्वसामान्या
भावस्यापिहेतावसत्वात्सामान्यधर्मेणविशेषाभावस्वीकारेतुरूपत्वेनतद्रूपाभावमादायाप्यव्याप्तिरतआह। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि प्रतियोगितावच्छे
दकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणत्वंच यत्प्रतियोगिताकाऽभावस्यावच्छेदकसम्बन्धेनस्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यंतदन्यप्रति॰
योगिताकत्वंबोध्यं तेननित्यरूपात्मकेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनासामानाधिकरण्यविरहेप्युक्ताभावस्यनसंग्रहः नवावाच्यत त्वेनप्रमेयत्वाद्य
भावस्यैवज्ञेयत्वत्वेनवाच्यत्वाद्यभावतयाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्येपितदसंग्रहः अत्र
चनिरुक्तायास्तदन्यप्रतियोगितायाएवसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वंबोध्यं तेनसंयोगात्मकस्यैवसाध्याभावस्यसमवेतसामान्याभावनिष्ठनिरुक्तप्रति
योगिताकत्वकपिसंयोगाभावत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः स

जा॰व्या त्वेपिकपिसंयोगाभाववान्वाच्यत्वादित्यादौरूपत्वेननित्यसमवेताभावस्यैवनित्यरूपसामान्याभाववतयातत्रनित्यरूपत्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतियोगिताकत्वसाध्यव्यापकता
१५ वच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोःसत्त्वेपिरूपवान्पृथिवीत्वादित्यादौनाव्याप्तिः समवेतसामान्याभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाःसाध्यव्यापकताव
च्छेदकरूपानवच्छिन्नत्वादितिध्येयम्। द्वितीयरीतेःप्रवेशफलमाह तत्तत्साध्यव्यक्तेरिति अभाववतिहेतोर्वृत्तावपिनाव्याप्तिरित्यन्वयः व्याप्यवृत्तित्वादेःफलमाह॥
अव्याप्यवृत्तेर्वासाध्यस्येति ततत्साध्याभावेस्सदिसामान्यतः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकेत्युक्तौवन्हिसामान्याभावसजातीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसा
धारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्याव्यतिरेकिमात्रेऽव्याप्तिरतस्तत्तदितिसाध्याभावस्यविशेषणं तथाचनिर्वन्हिवृत्तित्वसामान्या
भावएवनिर्वन्हिवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्तत्रसाध्याभावसजातीयत्वमस्तीत्यदोषः नन्वेवमपिजलवृत्तित्वत्वेननिर्धूमवृत्तित्वाभावस्यनिरुक्तरूपशालिनो
वन्हौसत्वादतिव्याप्तिः नचव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वंपरित्यज्यस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमेवप्रतियोगितायाविशेषणंवाच्यमतोनोक्तदोषः तथापिगुणभे
दाभावसजातीयस्यपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणसमवेतत्वाभावस्यहेतौसत्वाद्गुणभिन्नंसत्वादित्यादावतिप्रसंगादतआह तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तस॰
मानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकोवाबोध्यइत्ययंपाठः क्वचित्कः तत्रचातिरिक्तांतेननिर्वन्हिवृत्तित्वसामान्याभावादेःसंग्रहः अन्यथावन्हिसामान्याभा
वसजातीयस्यसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसंगात् नचनिर्धूमत्वादिसजातीयस्यनिर्धूमवृत्तित्वत्वादिनावन्हिवृत्तेरभाव
स्यहेतौसत्वाद्धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिर्हेतुनाघटकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितामात्रनिष्ठत्वेनप्रतियोगितायानिवेशनीयत्वेपिनिर्धूमवृत्तित्वत्वेनजलवृत्तित्वजला
न्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावमादायातिव्याप्तितादवस्थ्यमितिवाच्यं एतदस्वारसेनैव यद्वेत्यादिलक्षणांतरस्यवक्ष्यमाणत्वात् यद्यपितत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छि
न्नाभावइत्यस्यैवसम्यक्त्वेसमानाधिकरणधर्मादिकंप्रक्षिप्यनिषेधद्वयप्रवेशोनिरर्थकः सर्वत्रव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेनघटाद्यभावस्यैवता
दृशस्यसाध्याभावसजातीयस्यसम्भवात् तथापियथासन्निवेशेनवैयर्थ्यम्। यत्रतादात्म्येनसम्बन्धेनहेतुतातत्रसद्धेतौव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावतादात्म्य
स्यजगत्त्वरूपतयातादृशतादात्म्यत्वस्यकेवलान्वयित्वेनतदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादतोवानिषेधद्वयगर्भतापत्तुतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छि
न्नाभावाइत्युक्तावसंभवः स्याद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः तादृशवृत्तितात्वमपेक्ष्यलघु वृत्तित्वत्वमात्रस्यैवोक्ताभावप्रति राम
योगितावच्छेदकत्वादिति तत्तुच्छं गुरोःप्रतियोगितावच्छेदकत्वमंगीकृत्यैवलक्षणकरणात् अन्यथामहाकालभेदेसाध्येजन्यत्वविशिष्टघटादेःकालिकसंबंधेनहे १५

तुतायामव्याप्तिप्रसंगात्। महाकालभेदाभाववद्वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य लघुनावृत्तित्वत्वमात्रेणैवमहाकालभेदाभाववद्वृत्तित्वाभावप्रतियोगितायाअवच्छेदात् महाकाल
भेदाभावसजातीयस्य तद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धेरितिध्येयम्। तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकेत्यस्यप्रयोजनमाह
साध्याभाववद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्येति अभावमादायनातिप्रसंगइत्यन्वयः। ननुव्यभिचारनिरूपकाधिकरणव्यक्त्यन्यत्वस्याभावस्यापिसाध्याभाववत्यातद्वृत्तित्वसा
मान्याभावस्यव्यभिचारिण्यसत्वात्कुतोऽतिव्याप्तिरतआह पार्थिवत्वादिति पार्थिवत्वविशिष्टंयन्निर्धूमवृत्तित्वंतद्वन्ह्योनास्तिवन्हेरपार्थिवत्वादित्यतिप्रसंगइतिभावः
आदिनाजलत्वादिपरिग्रहः व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यस्यप्रयोजनमाह। द्वित्वाद्य वच्छिन्नस्यवेति निर्धूमवृत्तित्ववन्हिभेदोभयत्वावच्छिन्नस्यवेत्यर्थः। नदोषइति
अन्यथानिर्वन्हिसंयुक्तत्वाभावस्यसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावान्निर्वन्हिवृत्तित्वसामान्याभावस्यचधूमेऽसत्वादव्याप्तिरेवस्यादितिभावः इत्थं
चसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यहेतुतावच्छेदकसंबन्धेनोक्तेचेत्यर्थः तादृशसम्बन्धेनहेत्वधिकरणत्वानुप्रवेशेगौरवमतःकस्यचिदित्युक्तं. तथाचहेतुतावच्छेदकसंबंधाव
च्छिन्नाधिकरणतावद्वृत्तित्वंसाध्याभावविशेषणमित्यर्थः सत्वादित्यादावित्यादिपदेनवन्हिमान्धूमादित्यादेः परिग्रहः तत्रापिजातिसामान्याभावादेः साध्याभावतयातद्वृत्ति
संयोगसंबन्धेनवृत्यप्रसिद्धेरव्याप्तिसंभवात् ननुद्रव्यंविशिष्टसत्वादित्यत्राव्याप्तिः विशिष्टसत्वस्यकेवलसत्वानतिरेकेण द्रव्यत्वाभाववत्तिवृत्त्याद्रव्यत्वाभावसजातीयस्य
स्यतद्वृत्तित्वाभावस्यहेतावसत्वात्। नचैवंविशिष्टहेत्वधिकरणेवर्तमानएवसाध्यीयावृत्तितावत्तेवोक्तदोषव्युदासादितिवाच्यम्। तथापिधूमवान्वन्हेरित्यत्रातिव्या
प्तिः निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यमहानसीयवन्हौसत्वात् नचहेतुतावच्छेदकधर्मावच्छेदेनतादृशवृत्तित्वाभाववत्वंविवक्षितं तथासत्यपिनिर्धूमत्वादिसजातीयंनिर्धू
मवृत्तित्वत्वेनरूपेणवन्ह्यवृत्तेरभावताद्रूप्येणजलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावतादात्म्यातिव्याप्तितादवस्थ्यादतआह यद्वेति वन्हित्वावच्छिन्नधूमाभाव
सजातीयस्यतद्व्यापकीभूतस्यतथैवाभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकेनवन्हित्वादिनावन्हित्वाद्यवच्छिन्नंप्रतिव्यापकतावच्छेदकत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतोयावंत
इति तथाचधूमादिसामान्याभावस्यापिसाध्याभावतयायावदंतर्गतत्वात् व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकेनतत्तद्वन्हित्वादिनावन्ह्यादिकंप्रतिव्यापकत्वाभा
वान्नातिव्याप्तिः तत्तद्वन्ह्यभावसजातीयस्यतद्व्यापकीभूताभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकेनतत्तद्वन्हित्वादिनाधूमादिकंप्रतिव्यापकत्वाभावादसंभवः स्यादित्यतस्ता द
शसाध्याभावइति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा इतितदर्थः। तत्तद्वन्हित्वादिकंतुनसाध्यव्यापकतावच्छेदक
मतस्तदवच्छिन्नोभावमादायनोक्तदोषः तादृशयावत्साध्याभावसाजात्यंतादृशसाध्याभाववृत्तिप्रागुक्तान्यतररूपवत्वंतच्चव्यतिरेकिण्यप्रसिद्धमतःप्रत्येकमिति।

जा॰व्य॰ यद्यपि तादृशयावत्साध्याभावानां प्रत्येकनिरूपितमपि साजात्यं न कुत्राप्यभावेस्तीति व्यतिरेकिण्यव्याप्तिताद्वस्थ्यं। तथापि तेषामित्यत्र तस्य तस्य तस्येत्येकशेष
१६ करणात् यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयस्य तत्तद्व्यापकीभूताभावस्य लाभाद्दोषः। धूमादिसामान्याभावव्यापकस्य वन्हित्वादिना घटाद्यभावस्य प्रतियोगि
तावच्छेदकेन वन्हित्वादिना वन्हित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः सजातीयस्येति साजात्यं तु प्रागुक्तदिशा ग्राह्यं तेन संयोगादिसम्बन्धावच्छि
न्नद्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिना वन्ह्यादिव्यापकत्वेपि धूमवान्वन्हेरित्यादौ नातिव्याप्तिः तादृशाभावस्य धूमादिसामान्याभावसाजात्यविरहा
दिति ध्येयम्। धूमादिसामान्याभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूतस्य च वन्हिसंयोगाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वन्हिसंयोगत्वादिना वन्ह्यादिकं प्रति व्यापकत्वादति
व्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तेरिति वस्तुतो वन्हित्वेन धूमवद्वृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वन्हित्वेन वन्हिं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तितानिरूपकप्रतियोगि
तायाश्चलाभाय व्याप्यवृत्तिपदं तेन यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियो
गिताया एव लक्षण॰घटकत्वान्नोक्तदोषः धूमाद्यभावसजातीयस्य वन्ह्याद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वन्हित्वादिना वन्ह्यादिकं प्रति व्यापकत्वाद्धूमवान्वन्हेरित्या
दावतिव्याप्तिरतो व्यापकीभूतस्येति यद्यपि तद्व्यभिचारस्थलान्यत्वाभावस्यापि निरुक्तसाध्याभावतया तत्समानाधिकरणस्य तत्सजातीयाभावस्य प्रतियोगितावच्छे
दकेन धर्मेण तत्तद्योगोलकभेदत्वादिना वन्हित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वाभावात्सामानाधिकरण्यमात्रोक्तावपि नातिव्याप्तिः तथापि साध्याभावव्यापकत्वघटितनिरु
क्तौ साध्याभावसजातीयाभावे साध्याभावसामानाधिकरण्यस्याप्रविष्टतया न व्यापकीभूतपर्यन्तस्य व्यर्थतेति ध्येयम्। यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यव्यापकता॰
यावदवच्छेदकं तेन सम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नाभावोत्र साध्याभावपदार्थः तथा चायोगोलकभेदत्वस्य न संयोगात्मकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन धूमव्यापकतावच्छेद
कत्वमिति तदवच्छिन्नाभावो न साध्याभावः। किन्तु धूमाद्यभावः एवं च तत्समानाधिकरणस्य वन्ह्याद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वन्हित्वादिना वन्हित्वाद्यवच्छिन्न
प्रतिव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः समानाधिकरणेत्यपहाय व्यापकीभूतस्येत्युक्तं नचैवं वन्हिमान्धूमादित्यत्रैवाव्याप्तिः संयोगेन वन्ह्याद्यभावस्यापि साध्याभावतया तस्य
केवलान्वयितया तत्सजातीयतद्व्यापकीभूतव्याप्यवृत्त्यभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। यावन्तो व्याप्यवृत्तयः साध्याभावास्तेषामेव प्रवेश्यतया वन्हिसामान्याभावस्य निरव
च्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वविरहेण यावदन्तर्गतत्वात् धूमाद्यभावस्तु वन्हिमदयोगोलक एव तादृशव्याप्यवृत्तिरिति तन्न तादात्म्येन प्रमेयमात्र॰ राम॰
स्य साध्यतायामव्याप्तेः तत्र प्रमेयत्वादेरेव तादात्म्येन साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तादात्म्येन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः अन्ये तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्सजा १६

तीयनिष्ठंपद्यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वंतत्तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकंतत्तद्रूपेणयद्रूपावच्छिन्नंप्रतिव्यापकत्वमवच्छिद्यतेतत्तद्रूपवत्त्वमर्थः तत्रचसाध्याभाव
व्यापकतावच्छेदकत्वमपहायसाध्याभावसमानाधिकरणवृत्तित्वोक्तौगुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान्द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादित्यत्रातिव्याप्तिः गुणान्यत्वविशि
ष्टसत्ताभावाभावरूपस्यद्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्यवानिरुक्तसाध्याभावस्यसजातीयेसमानाधिकरणे सत्तास्वरूपेऽभाववत्तेतेयद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वस्वरूप
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तेनद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपधर्मेणहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नंप्रतिव्यापकतावच्छेदात् साध्याभावव्यापकतावच्छे
दकत्वोक्तौतुद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनगुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावाद्यात्मकस्यद्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्यवासाध्याभावस्य
व्यापकतावच्छेदकत्वंद्रव्यएवव्यभिचारादतोनोक्तदोषइतिप्राहुः द्रव्यंविशिष्टसत्वादित्यादौव्यापकीभूततादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकेनद्रव्यत्वत्वादिनागुण
कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तादिकंप्रतिव्यापकतानवच्छेदाद्व्याप्तेराह। यद्रूपावच्छिन्नेति। नचेदंगमनंस्पंदत्वादित्यादौतादृशगतित्वाद्यभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगतित्वा
दिनापिकालिकसम्बन्धेनस्पंदत्वव्यापकात्वादतिव्याप्तिरितिवाच्यं तादृशाभावस्ययत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाअवच्छेदकोयोधर्मस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धे
नहेतुव्यापकत्वस्योक्तत्वादितिभावः परैः परिस्कृतंनिरसितुमाह। साधनस्येत्यादिना। तादृशेति। यावंतःसाध्याभावाःप्रत्येकंतत्सजातीयव्यापकीभूताभावेत्यर्थः। तदवच्छेद
कत्वमिति॥ तत्तत्साध्याभावसजातीयतद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वंवेत्यर्थः।प्रथमेदूषणमाह। द्रव्यमित्यादितादृशाभावेतिसाध्याभावसजातीयव्यापकी
भूताभावेत्यर्थः। द्वितीयेदूषणमाह। ज्ञेयंप्रमेयादित्यादिप्रमेयत्वादेरिति नचसामान्यधर्मेणविशेषाभावस्यापिव्यवस्थापितत्वात् प्रमेयत्वेनगगनाभावस्यैवप्रागुक्तक्रमे
णसाध्याभावसजातीयस्यप्रतियोगितावच्छेदकंमेयत्वमादायनाव्याप्तिरितिवाच्यं वन्हित्वेनमहानसीयवन्ह्यभावमादायधूमसाध्यकवन्हावतिव्याप्तिभियास्वाधिकदेश
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितायाःप्रवेश्यत्वात् प्रमेयत्वेनगगनाभावप्रतियोगितायाश्चातथात्वात् विषयत्वाद्यपेक्षयागुरोःप्रमाविषयत्वस्यप्रतियोगितानवच्छेद
कत्वेनोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यमितिभावः वस्तुतस्तुयावंतःसाध्याभावाःप्रत्येकंतत्तत्सजातीयोयस्तत्तत्समानाधिकरणोव्याप्यवृत्त्यभावः तत्प्रतियोगित्वमेवव्याप्तिः व्या
प्यवृत्तित्वंतुप्रकृतहेतुसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव भिन्नत्वोभयाभाववत्वं तेनधूमसामान्याभावसमानाधिकरणतत्तत्सजातीयस्यावन्हिधूमोभयत्वा
द्यवच्छिन्नाभावस्यप्रतियोगित्वेपिधूमसाध्यकवन्ह्यादौनातिव्याप्तिस्तादृशोभयाभावस्यचनिरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावात् एवंचयत्राभावेप्रकृतसाध्यसामानाधिकरण्य
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावः सएवसाध्याभावपदार्थः तेनाऽभाववान्प्रमेयत्वादित्यादौसाध्यप्रतियोगिकस्यघटावृत्तित्वावच्छिन्नाभा

वस्याधिकरणे घटादौ वर्त्तमानस्य तत्तत्सजातीयहेत्वभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाप्रसिद्ध्याव्यापिनाव्याप्तिः इत्थं च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणान्यत्वाद्यभावस्यापि निरुक्तसा
ध्याभाववत्त्वात्तदधिकरणगुणादौ वर्त्तमानस्य तत्तत्सजातीयाभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाप्रसिद्धेर्वनातिव्याप्तिः वाच्य प्रमेयादित्यादौ तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न
वाच्यत्वाद्यभावसमानाधिकरणस्य विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयाभावस्यापि घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यैव वा निरुक्तव्याप्यवृत्तिताशालिनः प्रतियोगितामाद्य
यलक्षणसंभव इति यथाश्रुतमेव मिश्रलक्षणं सम्यगिति प्रतीमः नच वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः यावत्साध्याभावान्तर्गतद्रव्यसामान्याभावसजातीयनिरुक्तव्या
प्यवृत्तिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्य धूमादावसत्त्वात् संयोगेन धूमस्याव्याप्यवृत्तितया धूमाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यं संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्य
वृत्तित्वात् धूमद्रव्यान्यतराभावस्य निरुक्तरूपशालिनः प्रतियोगित्वधूमादौ सत्त्वाच्च मिश्रलक्षणमिति प्राहुः व्यापकीभूतस्य सजातीयस्येत्यादि परित्यागेन लघुलक्ष
णमाह। यद्वेति। तादृशादिति प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावादित्यर्थः। अत्रापि येन सम्बन्धेन साध्यव्यापकता तत्सम्बन्धावच्छि
न्नाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्तत्संबन्धेन यद्रूपावच्छिन्नप्रतिव्यापकत्वमवच्छिद्यते इति पर्यवसितार्थस्तेन गमनं स्पन्दत्वादित्यादौ गमनत्वाद्यभावप्रतियो
गितावच्छेदके गमनत्वत्वादिभिः कालिकसम्बन्धेन स्पन्दत्वादिहेतुव्यापकत्वेपि नातिव्याप्तिः न वा वाच्यत्वादिभेदप्रतियोगितावच्छेदकमादायैव केवलान्वयिस्थले ल
क्षणसंभव प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावतारानुपपत्तिः नच धूमत्वेन धूमाभावस्यैव वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तेरभवत्वादयःपिंडान्यत्वाभावस्य चायःपिंडान्यत्वनिरूपित
स्वरूपसंबंधेन भेदत्वावच्छिन्नाभावत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वभेदत्वादिभिर्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतिव्यापकतावच्छेदात् धूमवान् वह्नेरित्यादाव
तिव्याप्तिरिति वाच्यं यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगितायाएवावच्छे
दकधर्मस्य लक्षणघटकत्वादिति संक्षेपः परे त्विति साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य घटत्वादिनाऽभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतोपावंतद्रूपक्तं तादृशवृत्तित्वाभाववत्व
मत्रदैशिकविशेषणतया ग्राह्यम् तेन निर्धूमवृत्तित्वादिसामान्याभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन वन्ह्यादिवृत्तित्वाद्यवत्वोपादानेपि नातिव्याप्तिः तादवस्थ्यं वन्हिः
मान् धूमाद्वाच्यत्वज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्संयुक्तत्वादिसमनियतप्रतियोगिताकस्य संयुक्तत्वादिसामान्याभावस्य हेतौ
वसत्त्वात् अतो वृत्तिमद्वृत्त्यः इत्युक्तं तदनुक्तावसंभवस्तु नास्ति तादात्म्यसंबंधेन सद्वृत्तावेव निरुक्तलक्षणसंगमनात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्ता
दात्म्यप्रतियोगिकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वस्तुगत्या तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकतया तथाविधयावदभावस्यैव हेतौ सत्त्वादिति ध्येयम्।

येनसम्बन्धेनहेतुतावृत्तिमद्वृत्तयद्द्रव्यत्रापिवृत्तिमत्त्वं तेनबोध्यमितिपाठः। तदभावस्येति। तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः। जात्यादाविति। समवेतत्वघटितजातित्वोक्त्यासं
बन्धांतरेणयोवृत्तिमान्तद्वृत्तित्वमुपदर्शितंनक्षतिःनाव्याप्तिः हेतुताघटकसंबंधेनयोवृत्तिमान् तदवृत्तित्वेनतादृशाभावस्ययावदन्तर्गतत्वादितिभावः अत्रवृत्तिम
द्वृत्तितादैशिकविशेषणतयाग्राह्या तेनवाच्यद्रव्यत्वादित्यादौव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाभाववत्समवेतत्वसामान्याभावस्यहेतुताघटकसम्बन्धेनवृत्तिम
त्त्विस्पंदादौकालिकसंबन्धेनवर्तमानस्यदैशिकविशेषणतयाद्रव्यत्वादिहेतावसत्त्वेनाव्याप्तिः अत्रापीत्यपिकारेणसाध्याभाववतिवृत्तिरपिहेतुताघटकसम्बन्धेनवाच्ये
तिव्यंजितं तेनतत्तद्धूमावयवान्यत्वाभावस्यापिपूर्वोक्तवृत्तौ परीत्यासाध्याभावत्वेनतद्वृत्तिसम्बन्धसामान्येनयावृत्तिस्तदभावस्यतत्तद्धूमावयवासमानकालिकद्रव्य
वृत्तेर्धूमहेतावसत्त्वेपिवन्हिमान्धूमादित्यादौनाव्याप्तिः ननुसाध्यप्रतियोगिकाभावमात्रस्यप्रवेशेधूमस्यतत्तद्धून्यभाववद्वृत्तित्वेनवन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः। साध्य
तावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रवेशेतुगगनादेःसाध्यत्वेद्रव्यत्वादावतिव्याप्तिः साध्याभावस्यकेवलान्वयित्वात् एवंघ्राणग्राह्यगुणवान्प्रमेयवान्वापृथिवीत्वादित्या
दावव्याप्तिः तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरत आह। साध्याभावश्चेति। पूर्ववदिति। प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकोव्याप्यवृ
त्तिश्चाभावोऽत्रसाध्याभावपदार्थः। अत्रापियेनसम्बन्धेनव्यापकतातत्संबंधेनतादृशरूपावच्छिन्नाभावोग्राह्यः तेनज्ञानवानात्मत्वादित्यादौस्वरूपसम्बन्धेनसाध्यव्या
पकस्यप्रमेयत्वादेःकालिकसम्बन्धेनाभावाधिकरणसमवेतत्वाभावस्यस्यदत्वनिष्ठस्यहेतावसत्त्वेपिनक्षतिः यत्तुसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनतादृशरूपावच्छिन्नाभा
वानांविवक्षणात् ज्ञानवानात्मत्वादित्यादावपिनाव्याप्तिः कालिकसम्बन्धेनप्रमेयत्वाभावस्यसाध्यताघटकसमवायसम्बन्धानवच्छिन्नत्वात् इत्थंचव्यापकतापि
तेनैवग्राह्या तेनविषयतयासाध्यव्यापकस्यज्ञानादेःसाध्यताघटकसमवायेनाभाववतिहेतोर्वर्तमानत्वेपिद्रव्यंपृथिवीत्वादित्यादौनाव्याप्तिः। तत्तुच्छं वृत्त्यनियामकसंब
न्धेनसाध्यतायांतदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्यासद्धेतावव्याप्तेः धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तेश्चसंयोगेनव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येवव्या
प्यवृत्तितयातद्वद्वृत्तित्वाभावस्यापिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्येववृत्तिमद्वृत्तित्वात् प्रमेयंद्रव्यत्वादित्यादौतादात्म्येनसाध्यतायामव्याप्तेश्च साध्यताघ
टकतादात्म्येनप्रमेयत्वादेरेवसाध्यव्यापकतावच्छेदकतयातत्सम्बन्धेनतदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरितिदिक् वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः वन्हिसंयोगाभावस्यापि
साध्यव्यापकतयातदभावात्मकवन्हिसंयोगवद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यघटादिनिष्ठस्यहेतावसत्त्वादतोव्याप्यवृत्तित्वेनाभावोविशेषतः वस्तुतः निरुक्तसाध्याभावाधि
करणत्वमवश्यंविशेषणताविशेषसम्बन्धेनप्रवेश्यम् अन्यथाद्द्रव्यंगुणादित्यादौद्रव्यत्वाभावस्यकालिकसंबन्धेनाधिकरणेगुणस्यवृत्तेर्द्रव्यत्वाभाववत्समवेतत्वसा

जा॰ व्य॰ मान्याभावस्यज्ञानादिनिष्ठस्यहेतावसत्वादव्याप्तेः तथाचवन्हिसंयोगाद्यात्मकभावस्यतादृशसम्बंधेनाधिकरणाप्रसिद्धेस्तमादायाव्याप्तिवारणार्थंनव्याप्यवृत्तिपदं
१९ परंतुरूपवान्पृथिवीत्वादित्यादौनित्यत्वादिनारूपाद्यभावस्यापितादृशधर्मावच्छिन्नाभावतयातद्वृत्तसमवेतत्वाभावस्यनित्यरूपादिनिष्ठस्यहेतावसत्वादव्याप्तिरतोव्या
प्यवृत्तिपदंनचतस्यापिव्याप्यवृत्तित्वादुक्तदोषतादवस्थ्यंयत्प्रतियोगिताकाभावेस्वावच्छेदकसंबन्धेनस्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्वस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावभिन्नत्वस्यद्वयोर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभावस्योक्तत्वान्नित्यत्वादिनारूपाद्यभावस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावभिन्नस्यस्वावच्छेदकीभूतनित्यत्वाद्यवच्छिन्नवद्वृत्तित्वादेवव्युदासः एतेनसंयोगाभावत्वादेः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतयाप्रतियोगिवैयधिकर
ण्याघटितसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वेपिनव्याप्यवृत्तिपदवैयर्थ्यमितिध्येयम् ननुवन्हिमान्धूमादित्यादावालोकाद्यवृत्तित्वादिनालोकावृत्तिसामान्याभावोपिसाध्या
भाववद्वृत्तित्वाभावोयावदंतर्गतः संयोगादिसम्बन्धेनवन्हिसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्यालोकावृत्तिमध्येनिवेशात् एवमिंधनत्वावच्छिन्नवन्ह्यभावाधिकरणीभूतं
महानसवृत्तित्वादेर्महानसवृत्तित्वत्वादिनायोऽभावः सोपिसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावोयावदंतर्गतस्तत्तयोधूमादावसत्वादसंभवइत्यतआह। तद्वृत्तित्वाभावोपीतिमिश्रल
क्षणइवात्रापितत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रवेशेआलोकावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यहे
तावसत्वाद्वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिरतोन्यथाव्याचष्टे स्वव्यापकेतिस्वप्रतियोगितातद्व्यापकीभूतयत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वंतद्व्यापकप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैववृत्तिमद्वृत्तित्वाद्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतउ
क्तं। तत्तदिति। तथाचनिर्धूमवृत्तित्वाभावस्यैवस्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगितयातस्यवन्ह्यावसत्वान्नातिव्याप्तिरितिभावः स्वनिष्ठवृत्तित्वेन
वृत्तित्वसामान्याभावस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्यहेत्वतरवृत्तेः स्वस्मिन्नसत्वात्तद्धेतुमात्रेऽसंभ वापत्तेरतः क
ल्पान्तरमाह तत्तदितिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्ययावदभावस्यैवव्यभिचारिण्यतिप्रसंगादतिरिक्तांततत्रापिनिर्धूमवृत्तित्वत्वस्यापिसामान्यतः
साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतयातदवच्छिन्नसामान्याभावमादायातिव्याप्तिवारणायोगात् तत्तदित्यफक्तंनचैवमपिव्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नद्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वेनघटवृत्तित्वजातित्वान्यतराभावं घटावृत्तेर्वाभावमादायद्रव्यंपृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसंम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वभि राम
न्नावृत्तित्वेनापिप्रतियोगितायाविशेषणीयत्वात् अतएवतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावादित्युक्तौवाच्यंसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः साध्याभाववद्वृत्तित्व १९

त्वावच्छिन्नं यद्धेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्नावृत्तिप्रतियोगित्वं तादृशप्रतियोगिताकस्य वृत्तिमद्वृत्त्यभावस्याप्रसिद्धेरतो निषेधद्वयगर्भता तेन घटत्वा
दिना तादृशवृत्तित्वाभावमादायैव लक्षणसंगतिः केचित्तु यद्यपि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाया वृत्तेरभावा इत्येव लाघवादुक्तमुचितं तथापि वाच्यत्वे ज्ञेयत्वादित्यादौ
तादात्म्येन हेतौ जगत एव साध्याभाववत्तादात्म्यतया तादृशतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरतो निषेधद्वयगर्भता इत्यंच विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यामेव तादृशवृत्तित्वा
भावः सुलभ इति प्राहुः यत्तु वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य गुरोर्वाच्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया केवलान्वयिन्यव्याप्तिभिया तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छि
न्नाभावा नोक्ताः तत्तुच्छं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायैव लक्षणकरणात् अन्यथैतत्कल्पे वृत्तिमद्वृत्तिपदवैयर्थ्यापत्तेः वृत्तित्वत्वमात्रस्यैव तत्तत्साध्याभा
ववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतया तदवच्छिन्नाभावमादायैवाव्याप्त्यभावात् किंचैवं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तद्घटभिन्नं द्रव्यत्वादित्यादावति
व्याप्तिरपि स्यात् तद्घटवृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तद्घटभेदाभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः तद्घटवृत्तित्वत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधि
करणधर्मतया तदवच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् एवं स्नेहशून्यं द्रव्यत्वादित्यादौ स्नेहशून्यत्वाभाववद्वृत्तित्वादेर्जलवृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसि
द्ध्यातिव्याप्तिर्द्रष्टव्येति दिक् यस्य कस्य चित्सामानाधिकरण्यमव्यावर्तकम तस्तत्तत्प्रतियोगितासामानाधिकरण्यनिवेशापेक्षया लाघवमनुसृत्याह वृत्तित्ववृत्तिना वेति तत्त
त्साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तेनेति पूर्वेणान्वयः तथा च तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यर्थः साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिना वेति पाठे सा
ध्याभाववत्पदं संयातायातं यद्यपि वृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमत्वादिसामान्याभावस्य घटाद्यन्यत्वाभावस्य वाद्धे तावसत्त्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादौ
सर्वत्रासंभवः तादृशधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावविवक्षणेपि घटभेदत्वेन घटभेदनिर्वह्निवृत्तित्वान्यतराभावस्य तादृशस्य हेतावसत्त्वात् तथापि पू
र्ववत्त्रापि कल्प्ये हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्नावृत्तित्वेन प्रतियोगित्वं निवेशनीयमित्यदोषः स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताया ए
व तादृशवृत्तित्वत्वातिरिक्तवृत्तित्वनिष्ठधर्मानवच्छिन्नत्वं विवक्षितमिति केचित् वृत्तित्ववृत्तिना धर्मेण वेति पाठे तु धूमत्वाद्यभावमादायासंभवापत्तेरेव धर्मेण वेति कल्पा
न्तरोल्लेखः तथा च धूमत्वत्वघटभेदत्वादेस्तादृशवृत्तित्वत्वातिरिक्तधर्मत्वादेव नासंभवः वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तु तादात्म्येन हेतौ विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यामवृत्तिगगना
दिना वा वृत्तित्वाभावमादाय लक्षणसमन्वय इति ध्येयम् स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्य फलमाह आलोकाद्यवृत्तित्वेनेति
निर्वह्निवृत्तित्वस्येति प्रतियोगितायास्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकत्वप्रदर्शनार्थं

जा·व्या नचस्वव्यापकवृत्तित्वत्वकेत्यस्यक्त्वावपि आलोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यवारणसंभवात्प्रतियोगिताव्यापकत्वदिशितु तत्तत्साध्याभाववत्त्वप्रवेशोव्यर्थइतिवाच्यं आलो
१९ कावृत्तिवृत्तित्वाभावमादाय व्याप्तिवारणार्थं तस्यावश्यकत्वात्स्वसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगितत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्ववन्निष्ठात्यंताभावाप्रतियोगिप्रतियोगि
ताकत्वरूपपर्यवसितार्थे तत्तत्साध्याभाववतः सकृदेवनिविष्टतयावैयर्थ्याशंकानवकाशाच्चेतिभावः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगितेत्यस्यफलमाह
श्चेति आदिनावाच्यत्वत्वादेः परिग्रहः घटत्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात्तदवच्छिन्नवन्ह्यभावस्यलक्षणाघटकत्वात् तउक्तंइंधनत्वादीति इन्धनत्वावच्छि॰
न्नाभावस्यमहानसादावसत्त्वात्तमादायस्वसतिविरहादतो वन्ह्यभावेति तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकेत्यस्यानुक्तावसंभवएवस्यान्नतुवन्हिमान्धूमादित्यत्रा
व्याप्तिमात्रप्रमेयमात्रस्यहेतुतास्थलेतत्तत्प्रमेयनिष्ठवृत्तित्वाभावस्यप्रमेयांतरवृत्तेस्तत्तत्प्रमेयेविरहादित्येवमावेदयितुं सर्वसाधारण्येनाह। स्वनिष्ठेति। स्वनिष्ठं यत्सा॰
ध्याभाववद्वृत्तित्वंतत्सामान्याभावस्येत्यर्थः। अत्रघटत्वादौसाध्येस्वीयविशेषणतयाघटान्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिः साधनस्यैवहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनवृत्तिम
त्तयातन्निष्ठयावदभावस्यैवहेतौसत्वात् नचैतस्यविरुद्धत्वात्साध्यसमानाधिकरणत्वेनहेतुविशेषणादेवनातिव्याप्तिरितिवाच्यं तथापिद्रव्यत्वादौसाध्येस्वीयसमवा
यादिनासत्वादिहेतावतिव्याप्तिः तादृशसम्बन्धेनहेतोरेववृत्तिमत्तयातन्निष्ठयावदभावस्यसाध्यसामानाधिकरण्यस्यचहेतौसत्वात् एवंमहाकालान्योघटादित्यादौ
कालिकसम्बन्धेनहेतावतिव्याप्तिः वृत्तिमन्मात्रस्यैवहेतुताघटकसम्बन्धेनमहाकालवृत्तेस्तेनसम्बन्धेनतद्वृत्तित्वाभावासंभवात् नचमहाकालवृत्तित्वसामान्याभा
वस्यापिप्रलयावच्छेदेनपटादावेववृत्तिमद्वृत्तित्वान्नातिव्याप्तिरितिवाच्यं। सामानाधिकरण्यस्यव्याप्यवृत्तित्वात्। अन्यथाघटादिहेतावपिखंडकालावच्छेदेनमहाका॰
लवृत्तित्वाभावसत्वादुक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यात् एवंद्रव्यत्वादेः साध्यतायामवृत्तिगगनादिहेतावतिव्याप्तिर्विशिष्टसत्तायामव्याप्तिः द्रव्यान्यस्मिन्गुणादौविशिष्टसत्ताया
वृत्तिमत्वादितिवदंति यदिचवृत्तिमद्वृत्तयोयावंतः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्भूत्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकधर्मवत्त्वंव्याप्तिरितिविवक्ष्यते तदानैतेषामपिकोपि
दोषः पदमादधातिवृत्तिमद्वृत्तयइत्यत्रसर्वत्रदैशिकविशेषणतासम्बन्धेनवृत्तेर्निवेशनीयत्वात् अन्यथाधिकरणत्वमात्रस्यैवसंयोगादिसम्बन्धेनावर्त्तमानत्वाद्धूमवान्व
न्हेरित्यादावतिव्याप्तिरितिध्येयम्। अन्येत्वित्यादि। अत्रसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वस्यघटत्वादिनाभावमादायव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतोयावन्तइति तथाचतादृश
वृत्तित्वसामान्याभावस्यहेतावसत्वान्नातिप्रसंगः नचतादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववत्वोक्तावपितादृशातिव्याप्तिव्युदासः संभवतीतिवाच्यं तथापितादृशवृत्तित्वत्वे राम·
नघटादेरभावमादायातिव्याप्तितादवस्थ्यात् तादृशवृत्तित्वत्वस्यगुरुतयातदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेश्च अतएवतादृशवृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वमपिनविवक्षितं केच १९

लान्वयिन्यव्याप्तेश्च वाच्यत्वाभावकूटवद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतावसत्त्वादिति भावः इत्थमपि वाच्यत्वाभावकूटवद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यैव यावदन्तर्गतस्य ज्ञेय
त्वादिहेतावसत्त्वाद्वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिरतो वृत्तिमद्वृत्तियदित्युक्तं तथा च तस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वान्न तस्य निरुक्तयावदन्तर्गतत्वं किंतु घटत्वादिना तादृशवृत्तित्वाभा
वस्यैव स च ज्ञेयत्वादिहेतौ वर्त्तत इति नाव्याप्तिः अत्र वृत्तिमत्त्वादिकं पूर्वलक्षणदिशावसेयं तेन न प्रागुक्तदोषः ननु प्रलयभिन्नं गोत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेतावतिव्या
प्तिः महाकालस्य कालिकसंबंधेन प्रलयान्यत्वाभावकूटवत्त्वेन तत्र हेतुताघटकसम्बन्धेन या वृत्तिस्तस्याः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात् न च दैशि
कविशेषणतया साध्याभावकूटवत्त्वविवक्षितमतस्तादृशकूटवत्त्वस्य प्रलयवृत्तित्वसामान्याभावस्याधुनिकघटादिवृत्ते गोत्वहेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं घटत्वाभाववा
न् पटत्वादित्यादावभावसाध्यकेऽव्याप्तिप्रसंगात् साध्याभावकूटान्तर्गतस्य घटत्वस्वरूपसाध्याभावस्य विशेषणतयाधिकरणाप्रसिद्धेः दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्ताभा
वसाध्याभावानां प्रवेशे तु घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तत्र दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्तया न तत्कूटवद्वृत्तित्वस्या
पि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात् एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगगनत्वाभावस्याभावे साध्ये ज्ञानादिहेतावव्याप्तिः गगनत्वाद्यभाव
घटितकूटस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन यदधिकरणं तद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमति शब्दादौ प्रसिद्धस्य ज्ञानादिहेतावभावादिति चेन्न साध्यतावच्छेदकसम्ब
न्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताबुद्धेः संसर्गविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदकीयः सम्बन्धस्तेन वृत्तिमतः साध्याभावकूटस्य तादृशसंबंधेनैवाधिकरणत्व
स्योक्तत्वात् संयोगाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ च संयोगादिरूपसाध्याभावो न तादृशसम्बन्धेन वृत्तिमान् निरवच्छिन्नसमवायादिसम्बन्धेनैव संयोगादिनिश्चयस्य तद्वि
रोधित्वात्ततो न तत्राव्याप्तिः केवलान्वयिनि तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताबुद्धिर्भ्रमरूपैव सुलभा सत्यां हि घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीति बुद्धौ जात्व
पि घटत्वेन वाच्यत्वमस्तीति ज्ञानानुदयात् घटत्वाभाववत्ताबुद्धिं प्रति च समवायादिना घटत्ववत्तानिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वादेवोक्ताव्याप्तेर्व्युदासः तादृशवृत्तित्वत्व
व्यापकप्रतियोगिताकत्वप्रवेश एव समुदायपदं सार्थकं भवत्यतः प्रागेव वृत्तित्वाभावं व्याचष्टे तादृशेति स्वेति स्वं प्रतियोगिता तद्व्यापकं यत्साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वं तं
तद्व्यापकप्रतियोगिताकेत्यर्थः। प्रयोजनं चैवेति वह्निमान् धूमादित्यत्रालोकावृत्तिसामान्याभावस्य साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य यावदन्तर्गत
स्य हेतावसत्त्वादव्याप्तिरतः स्वव्यापकेति तथा चालोकावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य व्यापकं न निर्वह्निवृत्तित्वत्वं धूमत्वादौ व्यभिचारादयमभावो न लक्षणघ
टक इति नाव्याप्तिः प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकत्वानुक्तौ वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वकस्य घटवृत्ति

जा॰व्य त्वाभावस्य यावदंतर्गतस्य हेतावसत्वात् तदुपादाने चु तादृशाभावप्रतियोगित्वं न वाच्यत्वाभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकं पूर्ववृत्तित्वे व्यभिचारादित्येतस्य लक्षणाघटकत्वान्ना
२० व्याप्तिरितिभावः अत्र च प्रतियोगित्वं स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नं ग्राह्यं तेनेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ घटवृत्तित्वत्वेन वृत्तित्वसामान्याभावस्य घटान्यत्वादिवृत्ते हेतावसत्वे
पिनाव्याप्तिः। सार्वभौममते एकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वं तेन घटवृत्तित्वघटान्यवृत्तित्वोभयाभावमादायनाव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितायास्तादृशवृत्तित्वत्वाव्यापकत्वादि-
तिध्येयम्। स्वव्यापकत्वदलस्य पूर्वोक्तलक्षणोक्तैवव्यावृत्तिः तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकत्वदलस्य तु न प्रागिव वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः तत्र महानसादेः साध्याभे-
वकूटानधिकरणात् किंतु केवलान्वयिस्थल एवेत्याशयेनाह। उक्तप्रायमिति। न च स्वव्यापकेत्याद्यपेक्षया लाघवात्साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा एव यावं-
तो निवेश्यंतां तादृशवृत्ति त्वत्वेन घटादेरभावमादाय केवलान्वयिनि लक्षणसंभवादिति वाच्यं वन्हिमान्धूमाद्वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ सर्वत्रासंभवापत्तेः निर्वन्हिवृत्तित्वत्वा-
द्यपेक्षया गुरुत्वेन वन्ह्यभावकूटवद्वृत्तित्वत्ववाच्यत्वाभावकूटवद्वृत्तित्वत्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरितिभावः। ननु वृत्तिमद्वृत्तयो यावं-
तः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावास्तद्वत्त्वमेवोच्यतां कृतं कूटपदनिवेशेनेत्यत आह। साध्याभावेति। साध्यप्रतियोगिकाभावेत्यर्थः। व्यधिकरणेति।
साध्यप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यावृत्तिमात्रनिष्ठत्वादितिभावः। अत इति। तथा च धूमाभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य निर्धूमवृत्तित्व-
सामान्याभावस्यैव वन्ह्यादिहेतावसत्त्वान्नव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः न चैवं गगनाभाववान्वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः गगनस्यापि साध्याभावतया तदधिकरणाप्रसिद्धेरिति
वाच्यं वृत्तिमत्त्वेनापि साध्याभावस्य विवक्षणीयत्वात् नव्यमते गगनस्य स्वाभावविरहत्वे मानाभावाच्चेतिभावः। अत्र साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगितेत्य-
त्र कूटपदस्य फलं ग्रंथकृतैवोक्तं प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वमित्यत्र कूटपदस्य फलं तु नालोकावृत्तेरभावमादाय वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणं तादृ-
शाभावस्य स्वव्यापकवृत्तित्वत्वकप्रतियोगिताकेत्युक्तावपि वारणसंभवाद्धूमत्वादावपि तदभावप्रतियोगितासत्वात् परं त्वालोकावृत्तिवृत्तित्वस्याभावमादायाव्याप्तिवा-
रणमेव तत्फलमिति प्रांचः तत्तुच्छं स्वाश्रयनिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगिनः साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वस्याश्रये वर्त्तमानस्याभावस्याप्रतियोगिप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव
तादृशवृत्तित्वाभावानां निवेशात् तत्र च सकूटत्वकूटपदस्यांतर्भावेणोभयथा तन्निवेशे फलानुसंधानस्य वायुसदृशनानुसंधानस्य समानत्वात् अन्यथा साध्याभावव-
द्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वकत्वाभावादेव व्युदासात्तमादाय व्यभिचारि राम
ण्यतिव्याप्तिवारणार्थं ग्रंथकृता कूटपदोपन्यासानौचित्यापत्तेरिति ध्येयम्। धूमइतिनातिव्याप्तिरितिपरेणान्वयः। एवमग्रेपि इदमायातः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा २०

वच्छिन्नाभावप्रवेशेऽप्यत्रातिव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वात् साध्याभाववत्संयुक्तत्वसामान्याभावस्य कुत्रापि संयोगेन वृत्तिमत्यसत्त्वात् वन्ह्यवयवमात्रसंयुक्तवस्तुनोऽसत्त्वादिति ध्येयम्। ननु सम्बन्धविशेषाविवक्षायां प्रलयोत्पन्नकमतध्वंसनित्यरूपादिकमेव वन्ह्यभावकूटाधिकरणं वाच्यं जन्यविभुमूर्त्तानां यथायोगं कालिकसंयोगादिवृत्तिविशेषणताभिर्वन्हिमत्त्वेन द्रव्यस्य वन्ह्यभावकूटवत्त्वविरहाद्द्रव्यसमानकालीनस्य धूमसंयोगिद्रव्यस्यासत्त्वात् तथा च तत्र साध्याभावकूटवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्धेर्वन्हिधूमेत्यव्याप्तिः समवायेन धूमस्य हेतुत्वे तु विरुद्धत्वादेव तद्दोषासंभवादत आह संयोगेन चेति। तथा त्वे वन्हेः साध्यत्वे तथा चात्र वन्ह्यभावाधिकरणं यन्नित्यरूपादिकं तत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वस्य रूपत्वादौ प्रसिद्धस्याभावो वर्त्तत एव वन्ह्यवयवत्वे इत्यतिव्याप्तिः स्याद्यदि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्याभावस्य प्रवेशो न स्यादिति भावः। ननु समवायेन वन्ह्यभावस्य वन्ह्यवयवत्वासमानाधिकरणत्वात् अग्रे वक्ष्यमाणेन साध्याभावानां हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणेनैव न तादृशाभावमंतर्भाव्योक्तहेतावतिव्याप्तिरतो हेत्वंतरमाह पर्वतेति अत्र समवायेन वन्ह्यभावस्य पर्वते संयोगेन वन्ह्यभावस्य च वन्ह्यवयवे हेतुसमानाधिकरणत्वात् तदुभयघटितसाध्याभावकूटाधिकरणं यन्नित्यरूपादिकं तत्समवेतत्वाभावस्य तादृशसंयोगहेतौ सत्त्वाद्भवत्यतिव्याप्तिः यत्तु संयोगेन वन्हेः साध्यत्वे वन्ह्यवयवस्य विरुद्धत्वात् हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनैव वारयितुमशक्यत्वात् इत्यतः पर्वतेत्यादिहेत्वन्तरमिति। तत्तु तुच्छं वन्ह्यवयवेऽपि वन्ह्यन्तरस्य संयोगेन वृत्तौ विरोधविरहात् तादात्म्येन साध्यत्वात्तु रोधात् संबंधितामात्रस्यैव सामानाधिकरण्ये प्रवेश्यत्वादिति भावः संबन्धद्वयेति पर्वतस्य संयोगावच्छिन्नवन्ह्यभावानधिकरणत्वात् वन्ह्यवयवस्य च समवायावच्छिन्नवन्ह्यभावानधिकरणत्वादिति भावः नातिव्याप्तिरिति भावः प्रागुक्तरीत्या साध्याभावकूटवति नित्यरूपादौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिर्वेत्यपि द्रष्टव्यम् अत्र च वृत्तिनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमत एवेदमुक्तं तेन धनी चैत्रत्वादित्यादौ स्वामित्वादिसम्बन्धेन साध्यतायां नाव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसमानाधिकरणसंसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावो ग्राह्य इति तु न युक्तं धनी द्रव्यत्वादित्यादौ व्यधिकरणसम्बन्धेन साध्याभावस्यैव तादृशत्वेनातिव्याप्तिप्रसंगात् ननु साध्याभावो यदि साध्यतावच्छेदकरूपेण विवक्षितस्तदा प्रमेयं वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः न च साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एवाभावो वक्तव्यः तथा चावृत्तिगगनादिना प्रमेयादेरभाव एव तत्र सुलभ इति वाच्यं घ्राणग्राह्यगुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिस्तादृशगुणत्वस्य घ्राणग्राह्यगंधत्वापेक्षया गुरुत्वे न प्रतियोगितानवच्छेदकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामेव तादृशसाध्याभावत्वादत आह। तथेति स्वप्रतियोगिताप्रतियोगिताव्यापकसाध्यतावच्छेदकेत्यस्य फलमाह। पृथिवीत्वाभावादाविति तत्तद्विपक्षो घटादिः। तथा च पटघटावृत्तित्वावच्छिन्ना

जा॰ व्य भावघटितसाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या पृथिवीत्वाभाववज्जलत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः प्रतियोगितायाः पटत्वादावपिसत्त्वेनसाध्यावच्छेदकस्यतदव्यापकतया
२१ तादृशाभावानांलक्षणाघटकत्वात् प्रतियोगिभेदेपिएकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाएकत्वादितिभावः।सद्धेतावितिनाव्याप्तिरित्यन्वयः वन्हिमान्धूमादित्यत्रसा
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनविपक्षीभूततज्जलावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्यगुणादौद्रव्यपृथिवीत्वादित्यादौचविपक्षीभूतरूपरसादिप्रत्येकासमवेतसामान्याभावकूट
स्यजात्यादावधिकरणतासत्त्वात्तदप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तेरुक्तस्थलेविरहात्तदुभयंनोदाहृतं नन्वयावत्तामेकाधिकरण्यंतावत्समुदायस्यविवक्षायांनोक्तव्याप्तिरतआह
पृथिवीत्वादाविति साधनसमानाधिकरणत्वेनसाध्याभावस्यविशेषणीयत्वेनजातित्वावच्छिन्नाभावमादायनातिव्याप्तिःसंभवदित्यादि पदमुपात्तं तथाचजलासमवेतत्वा
वच्छिन्नाभावस्यतेजोसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्यचसाधनसमानाधिकरणत्वात् तदुभयघटितसाध्याभावकूटवतिजात्यादौप्रकृतहेतोरसत्त्वादतिव्याप्तिरितिभावः द्रव्य
त्वस्यसमवायेनहेतुत्वेतादृशसाध्याभावकूटवतिजात्यादौहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनवृत्त्यप्रसिद्धेर्वनातिव्याप्तिःस्यादतउक्तं द्रव्यत्वप्रकारकेति सामान्यादौस्वरूपसम्बन्धेन
वृत्तिर्वाच्यत्वादावेवसु लभा प्रमा– विशेष्यत्वादाविति नातिव्याप्तिरित्यन्वयः तादृशभ्रमप्रतीतिविषयत्वमादायजात्यादावपीत्यतः प्रमेति अत्रप्रतियोगिताव्यापकत्वंसा-
ध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनग्राह्यं तेननित्यज्ञानवत्तत्तादात्म्येनसाध्यतायामीश्वरत्वादिहेतौ घटान्यभेदस्यपटान्यभेदस्यचद्वयोर्विषयतासम्बन्धेनप्रतियोगिताव्या
पकीभूतनित्यज्ञानात्मकसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयोरेकाधिकरणाप्रसिद्धावपिनाव्याप्तिः नवातादृशएवसाध्येद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यत्रपृथि
व्यादौसाधनसमानाधिकरणस्यपृथिव्यादिनवद्रव्याणांप्रत्येकभिन्नद्रव्यभेदस्यकूटवतिगुणादौहेतोरसत्त्वेप्यतिव्याप्तिः नन्वेवंवन्हिमान्धूमोयमवान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः प्र
तियोगितामात्रस्यैवप्रत्येकपर्य्यवसितत्वेनताप्रतिपर्य्याप्त्याख्यसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनकस्याप्यव्यापकतयानिरुक्तसाध्याभावाप्रसिद्धेरितिवाच्यंएकविशिष्ट
परत्वानतिरिक्तस्योभयत्वस्यसार्वभौममतेपर्य्याप्तिभिन्नसम्बन्धेनैवसाध्यतावच्छेदकत्वादितिभावः साध्यतावच्छेदकव्यापिकाप्रतियोगितेत्यस्यफलमाह।नापीति घट
त्वाभावत्वेनसाध्यत्वेसाध्याभावकूटवत्त्वंघटस्यैवसुलभमतउक्तं।अभावत्वादिनेति आदिनाप्रमेयरूपग्रहः तथाचाभाववान्प्रमेयवान्वाघटत्वादित्यत्रसाधनसमाना-
धिकरणतत्तद्घटान्यत्वाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्याव्याप्तिःस्यादतः साध्यतावच्छेदकव्यापकेति।साध्यतावच्छेदकीभूताभावत्वादिव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादेव
तत्तद्घटान्यत्वाभावानांलक्षणाघटकत्वादितिभावः अत्रस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नायाएवप्रतियोगितायाःसाध्यतावच्छेदकसमनैयत्यंवाच्यं तेनघटत्वाभावत्वेनप राम॰
टत्वाभावत्वेनचाभावप्रमेयसामान्याभावयोरेकाधिकरणाप्रसिद्धावपिनोक्ताव्याप्तितादवस्थ्या घटत्वाभावत्वादेःअभावप्रमेयनिष्ठप्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगिता २१

न्यूनवृत्तित्वेनतादृशप्रतियोगिताकाभावानां लक्षणाघटकत्वात् एवं साध्यसामानाधिकरण्यमपि हेतौ वक्तव्यं तेन सत्तावत्समवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणध-
र्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात्तादृशस्य च यावत एव हेतौ सत्त्वेपि जात्यभाववान् द्रव्यत्वादित्यादि विरुद्धहेतौ नातिव्याप्तिरिति ध्येयं यद्यपि घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभा-
वस्य घटान्यवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य च द्वयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः न च घटादिवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वं न प्रतियोगितावच्छेदकं तदपे-
क्षया लाघवाद्घटादिवृत्तित्वविशिष्टत्वस्यैव तथात्वात् तादृशवैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावानां साध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकत्वाभावादेव व्युदासः घटवृत्तित्वविशिष्टव-
स्तुमात्रस्य तत्प्रतियोगितासत्त्वादिति वाच्यं वाच्यत्वनिष्ठाधेयताविशेषेणघटावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तादृशसम्बन्धेन घटान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्य च द्वयो-
स्तथाप्येकाधिकरणाप्रसिद्ध्याव्याप्तितादवस्थ्यात् न चाधेयताविशेषेण घटादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावः तस्य त्वयाप्यवश्यं वाच्यत्वात् अन्यथा घटवृत्तित्वविशिष्ट-
वाच्यत्ववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः गुरुतरतादृशवाच्यत्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या घटवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिता-
कत्वाभावेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य लक्षणकत्वात् तथापि दूषणमिदं स्फुटतयोपेक्ष्याह द्रव्यत्वेत्यादि ननु सार्वभौमानां मते विरुद्धयोरुभ-
यत्वस्यातिरिक्ततयापि समानाधिकरणयोरेकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वं तथा च पृथिवीत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वद्रव्यत्वविशिष्टपृथिवीत्वत्वमेव साध्यतावच्छेदकं पर्यवसितमिति त-
त्समनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादेतदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभावमादाय नातिव्याप्तिः तत्प्रतियोगितायाः पृथिवीत्वे सत्त्वेन निरुक्तसाध्यतावच्छेदकस्यतद्व्याप-
कत्वादत आह अपि चेति उद्देश्यविधेयस्थले समानलिंगकत्वस्यातन्त्रत्वात् पृथिवीव्यामन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्य साध्यताभ्रमनिराकर्तुं पक्षमुल्लिखति द्रव्यमिति पृथ्वीतिपृथि-
व्यन्यत्वे सति द्रव्यान्यासमवेतसकलद्रव्यसमवेतवदित्यर्थः न च सकलद्रव्यवृत्तित्वानन्तर्भावेण द्रव्यत्वस्य साध्यत्वे द्रव्यान्यासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशसाध्य-
तावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावाद्गुरुतरसकलद्रव्यवृत्तित्वघटितद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नान्यताभावस्य चाप्रसिद्धत्वादग्रे द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्या-
प्तेरसंगत्यापत्तिरिति वाच्यं द्रव्यत्वादीत्यत्र द्रव्यपदेन द्रव्यमित्याकारकतद्बुद्धिप्रकारत्वस्यैवाग्रे ववक्तव्यत्वात्तत्तस्य च द्रव्यान्यासमवेतत्वमपेक्ष्य लघुत्वेन प्रतियोगितावः-
च्छेदकत्वसंभवादिति भावः द्रव्यत्वत्वादीत्यत्रादिना पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य पृथिवीवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य च द्वयोरेवावच्छेदकयोः परिग्रहः ननु साध्य-
तावच्छेदकान्यसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावपदार्थो वाच्यः तथा च विशिष्टद्रव्यत्वस्य साध्यतायां द्रव्यत्वसामान्याभावस्यातथात्वा-
न्नातिव्याप्तिः गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमाच्च ताद्रूप्येण साध्यतायामपि नातिव्याप्तिरत आह किं चेति ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमते द्रव्यत्वादिसामान्याभा-

जाव्य वस्यविशिष्टसाध्य तावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादेवतमादायनातिव्याप्तिरत आह। किंचेतिप्रांचः सद्धेतौ वायुत्वादौ अप्रसिद्धेरितिकालस्यसकलरूपवत्वे
२२ पिसाध्यवत्ताधीविरोधिताघटकसमवायसम्बन्धेनतदनधिकरणत्वादितिभावः शंकते यावतामिति तथाचव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावैरैक्याधिकरण्यापन्नस्यत
द्रूपस्याधिकरणवृत्तित्वप्रसिद्धेवनाव्याप्तिरितिभावः विवक्षितेपीत्यपिनातद्विवक्षायामपिवक्ष्यमाणातिव्याप्तिः सूचिता ननुयावतांमिथः सामानाधिकरण्यंतावत्स
मुदायोविवक्षितःकिंवायावतांसाध्याभावानामभावांतरेणसामानाधिकरण्यंतावत्समुदायोभिप्रेतः।प्रथममेदूमिति।अत्रेदमिति पृथिव्यांविशेषणं नतुपक्षनिर्देशः तथासतिघट
तद्व्यायुद्दित्वपटतद्व्ययुद्दित्वंकुड्यतद्व्ययुद्दित्वादीनामेवतद्व्ययोमिथः सामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभावानामधिकरणेतद्व्ययोवृत्तिमत्वादेववायुत्वादिहेतावतिव्याप्त्यनुपपत्तेः
एतत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभावस्यसाध्यत्वेवायुत्वादेः सद्धेतुत्वात्समवेतत्वापेक्षयागुरुत्वेनैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेवसाध्यत्वायोगाद्गुणपदं न
न्वेतत्पृथिवीवृत्तिगुणत्वावच्छिन्नाभावस्यसाध्यकमपिवायुत्वादिकंसद्धेतुरेवप्रलयेपरमाणावुत्पत्तिकालेचावयविनिवायोतत्सत्वात् साध्यांतरमाह सत्तान्येति अत्रपृथ्वीप
दंएतत्पृथ्वीपरं अन्यथाद्वित्वादिव्यक्तीनांतद्व्ययोमिथः सामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभावतयावायुत्वादेस्तत्कूटाधिकरणीभूतवायुवृत्तित्वेनैवातिव्याप्त्यसंभवापत्तेरितिध्येयम
त्राप्येतत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभावस्यकेवलान्वयितयातत्साध्यकवायुत्वादेःसद्धेतुत्वात्समवेतत्वापेक्षयागुरुत्वेनैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्यचाप्रसिः
त्याःसाध्यत्वायोगात्सत्तान्यपदं नचसत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावोप्यप्रसिद्धः द्रव्यत्वत्वस्यैवतदवच्छेदकत्वादितिवाच्यंसकलद्रव्यवृत्तित्वादिघटितद्रव्यत्वत्व
स्यैवतादृशसमवेतत्वापेक्षयागुरुत्वेनानवच्छेदकत्वात्सत्तान्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वात्समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्यसाध्यत्वेसमवेतमात्रस्यैवतदभावत्वेनमिथः
सामानाधिकरण्यापन्नसमवेतकूटवतिवायौहेतोःसत्वादेवनातिव्याप्तिरतःपृथिवीपदं ननुवायुत्वस्योक्तसाध्यसामानाधिकरण्याभावादेवनतत्रातिव्याप्तिरतोहेत्वन्तरमाह
रूपवदिति अयंहेतुगुणादौसाध्यसमानाधिकरणः रूपात्यन्ताभावस्यपृथिव्यामुत्पत्तिकालावच्छेदेनसत्वात्तत्रातिव्याप्त्यसंभवाद्रूपवदन्यत्वानुधावनंरूपवद्भेदस्यापितदानीं
पृथिव्यामुपगमेत्वाह। द्रव्यात्वादिति आदिनावायुरूपान्यतरत्वादेःपरिग्रहः तादृशेति मिथःसामानाधिकरण्यापन्नेत्यर्थः द्वितीयेत्वाह वस्तुतइति तादृशाभावेतिव्यधिकर
णधर्मावच्छिन्नसाध्याभावेत्यर्थः सहस्रेति अवच्छेदकभेदेनाभावभेदमभ्युपेत्योक्तं दुर्वारैवेति ननुयावतामेकवृत्तित्वं तावत्कूटवत्वोक्त्यानाप्रसिद्धिः नवाप्रागुक्तातिव्या
प्तिः किंचसत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतशून्यत्वाभावोद्रव्यत्वस्वरूपएवलाघवात् नतुसत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतमात्रंबहूनांतथात्वेगौरवात्तः परस्परसामानाधिकरण्यापन्न
तादृशद्रव्यत्वादिस्वरूपसाध्याभावस्तोभवतिहेतोसत्वादेवनातिव्याप्तिरितिब्रूयात्तदादोषांतरमाह किंचेतियत्तुरूपसामान्याभावस्याभावोनुगतप्रतीतिबलादतिरिक्तएवेति सम
२२

तद्वृत्तिहेतोः सत्वासत्वाभ्यां नोक्तातिव्याप्त्यव्याप्त्योः संभवइत्यतः किंचेति तत्तुच्छं इदानीमेवाभावाभावस्यातिरिक्तत्वमंगीकृत्य दोषनिरासे भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वेनाभावाभाव
स्यातिरिक्तत्वादग्रे भूतत्वमूर्त्तत्वेत्यादिनातिव्याप्त्यभिधानस्य संदर्भविरोधापत्तेः साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वस्य संयोगसमवायादिप्रत्येकप्रवेशमभिप्रेत्याह। धूमादाविति अव्याप्ति
रिति निर्वन्हिसमवेतत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य सावदंतर्गतस्य धूमादावसत्वादिति भावः सम्बन्धसामान्येन तादृशवृत्तित्वस्य प्रवेशमभिप्रेत्याह। साध्यवतीति कालादावित्यादि
पदेन दिशः परिग्रहः व्यभिचारिणि पृथिवीद्रव्यत्वादित्यादौ नतु धूमवान्वन्हेरित्यादौ तत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वविवक्षायामप्यतिव्याप्तेर्ध्रौव्यात् धूमाभाववत्काल
दिगादौ मूर्तमात्रस्यैव संयोगसंबंधेन वृत्तेः तत्सामान्याभावस्य हेतुताघटकसम्बन्धेनयोर्वृत्तिमान् तदवृत्तित्वेन लक्षणाघटकत्वादिति ध्येयं सत्तादीत्यादिना समवेतादेः परि
ग्रहः शंकते साधनेति तथाच सद्धेतुस्थलेव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्य साध्याभावस्यैव साधनसमानाधिकरणत्वात् तत्कूटवद्वृत्तित्वस्यापि तादृशाभावमादायैव लक्षणसंग
तिः इत्थंच वृत्तिमद्वृत्तिपदस्य सार्थक्यं व्यतिरेकिण्यपि संभवतीति द्रष्टव्यं यथा चैवं साध्यतावच्छेदकस्य स्वप्रतियोगिताव्यापकत्वदलस्य सार्थक्यं तथोपपादितं प्रागेव यद्य
पि हेतुसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावानां निवेशे तादृशसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वे प्रतियोगिताव्यापकदलस्योपादानं विफलं वन्हिमान्धूमादित्यादावालोकावृत्तित्वावच्छिन्ना
भावमादाया व्याप्तिः प्रसंगस्य तादृशाभावे साधनसामानाधिकरणसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादेवव्युदासात् नचात्रकल्पे तादृशवृत्तित्वत्व
स्य प्रतियोगिताव्यापकत्वं नदेयमेवेति वाच्यं तथासति हेतुसामानाधिकरणसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिकस्य द्रव्यवृत्तित्वसामान्याभावस्यैवस्पर्शवदन्यत्व
हेतावसत्वादग्रे भूतत्वमूर्त्तत्वेत्यादिनातिव्याप्तेरसंगत्यापत्तेः तथापि वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्याप
कप्रतियोगिताकस्य वृत्तिमद्वृत्तेर्द्रव्यमहेतावसत्वेन तमादायाव्याप्तिवारकत्वादेव तस्य सार्थक्यं नच पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाया व्याप्तिवारणा
र्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगितावश्यं विशेषणीयेति ततएव वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयाभावस्य व्युदासात्तादृशवृत्तितात्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वस्योपा
दानं विफलमिति वाच्यं पर्वतपर्वतान्यवृत्तित्वोभयात्वावच्छिन्नाभाववारणाय वृत्तित्वपर्याप्त्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगितायावाच्यत्वात् तादृशप्र
तियोगिताकत्वस्य च वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयाभावेपि सत्वादिति ध्येयम् भूतत्वमूर्तत्वान्यतरप्रतियोगिकाभावस्य केवलान्वयित्वात्तत्वेन साध्ये स्पर्शतदन्यत्वादिकं स
द्धेतुरेवेत्यत उक्तं अन्यतरत्वेनेति तादृशेति हेतुसमानाधिकरणो यो भूतत्वमूर्त्तत्वोभयघटितसाध्याभावस्तोमस्तद्वतीत्यर्थः पृथिव्यादावित्यादिना जलतेजोनिलानांप
रिग्रहः अत्र भूतत्वं विशेषगुणवत्वे सत्यात्मभिन्नत्वं नतु बहिरिंद्रियग्राह्यविशेषगुणवत्वं मूर्तत्वं स्पर्शवन्मनोन्यतरत्वं जातिविशेषो वानत्वावच्छिन्नपरिमाणवत्वं तथासति

जा॰व्य॰ मनःपरिमाणशब्दयोरेवयत्समानाधिकरणतादृशसाध्याभावयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्यातिव्याप्त्यसंभवादितिद्रष्टव्यं ननुसाधनाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तिसाध्याभाव
२३ कूटस्यनिवेशान्नैषदोषः क्वचिदपिस्पर्शवद्भिन्नेभूतत्वमूर्त्तत्वोभयोरसत्वात्तदुभयान्यतरघटितसाध्याभावकूटवत्याकाशेमनसिचहेतोः सत्वात् वस्तुतःसमनियताभावा
नामैक्यमतेभूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावभूतत्वमनस्त्वान्यतरत्वावच्छिन्नस्यमूर्तत्वगगनत्वावच्छिन्नस्यचाभावः तथाचमनस्त्वगगनत्वयोरपिभूतत्वमूर्तत्वा
न्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्यसाध्यस्याभावत्वात् हेतुसमानाधिकरणतदुभयघटितसाध्याभावस्यकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्यानातिव्याप्तिः अस्तुयावंतिनिरुक्तसाध्याभा
वत्वानितावतांप्रत्येकावच्छिन्नस्ययदधिकरणंतद्वृत्तित्वाभावावृत्तिमद्वृत्तयोयावंतस्तद्वृत्त्वमेवव्याप्तिः तथाचभूतत्वमूर्त्तत्वान्यतराभावाभावत्वावच्छिन्नस्याधिकर
णमनस्येवहेतोःसत्वान्नातिव्याप्तिरतआह। किंचेति। ननुभूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावोनुगतव्यवहारादतिरिक्तएव ननुभूतत्वमूर्त्तत्वोभयस्वरूपः तथाच
साधनसमानाधिकरणतादृशाभाववतिगगनेमनसिहेतोःसत्वान्नातिव्याप्तिरतः किंचेत्यपिवदंति गुरुचरणास्तु ननुहेतुसमानाधिकरणायावंतःपदार्थाः साध्यवद्वृत्ति
त्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभाववन्तस्तावत्पदार्थकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावावृत्तिमद्वृत्तयोयावन्तस्तत्त्वंविवक्षितं। तथाचहेतुसमानाधिकरणयोर्गग
नत्वमनस्त्वयोरेवतादृशपदार्थयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्यानातिव्याप्तिः निरुक्तोभयाभाववतांघटत्वपटत्वादीनामेकाधिकरणाप्रसिद्ध्यावह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिर
तोहेतुसमानाधिकरण्योपादानमित्यतः किंचेती तिप्राहुः कालान्यत्वसाध्यकस्यकालिकसम्बन्धेनहेतोर्विरुद्धत्वादेवतत्रनातिव्याप्तिरतउक्तं महेति तथाचमहाकाला
न्योघटादित्यादावित्यर्थः। वृत्तिमन्मात्रस्यैवेति तथाचमहाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्यवृत्तिमद्वृत्तित्वाभावाद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यचयावतएवहेतौसत्वादतिव्या
प्तिरितिभावः अत्रकेचित् सार्वभौममतेसामानाधिकरण्यस्यव्याप्यवृत्तित्वात् खंडकालावच्छेदेनपटादावेववृत्तिमतिवर्तमानस्यमहाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्ययाव
द्वृत्त्वधिकरणावच्छेदेनहेतावसत्वान्नातिव्याप्तिः वृत्तिमद्वृत्तयोयावन्तस्तादृशवृत्तित्वाभावायावद्वृत्त्वधिकरणावच्छेदेनतद्वृत्त्वस्यविवक्षितत्वात् अतएवैतद्रूपेगुण
त्वादित्यादावेतद्रूपभिन्नंसमवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैववृत्तिमद्वृत्तित्वेपिनातिव्याप्तिः एतद्रूपावच्छेदेनगुणत्वादावेववर्त्त
मानस्यैतद्रूपभिन्नेसमवेतत्वसामान्याभावस्यहेत्वधिकरणीभूतगुणान्तरावच्छेदेनहेतावसत्वादित्याहुः तच्चिंत्यं यत्तुवृत्तिमद्वृत्तयद्यस्यवृत्तिमद्वृत्तित्वसाध्यवद्वृत्तित्व
प्रतियोगिकत्वोभयानधिकरणत्वमर्थः। तथाचमहाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्यापिसाध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वविरहेणनिरुक्तोभयानधिकरणस्यहेतावसत्वात् म राम॰
हाकालान्योघटादित्यादौनातिव्याप्तिः नचमहाकालवृत्तित्वत्वापेक्षयालघोः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वत्वस्यैवमहाकालवृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकतयामहा २३

कालवृत्तित्वसामान्याभावस्यननिरुक्तवृत्तिमद्वृत्तित्वं वृत्तिमद्वृत्तेस्तस्यसाध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वादितिवाच्यं यावंतिकालिकसम्बन्धेनमहाकालवृत्तितानि तावदन्य
तमत्वावच्छिन्नाभावस्यतावद्धर्मिकयत्किंचिद्वृद्धिविशेष्यत्वावच्छिन्नाभावस्यवानिरुक्तोभयानधिकरणस्यहेतावसत्वेनातिव्याप्त्यसंभवात् कालिकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्व
त्वमपेक्ष्यतावदन्यतमत्वलक्षणाखंडभेदस्यैवलाघवेनप्रतियोगितावच्छेदकत्वौचित्यादिति तन्मंद तथापिनित्यज्ञानभिन्नंघटादित्यादौविषयतासम्बन्धेनहेतावतिव्याप्ते
र्वं ज्ञलेपत्वात् नित्यज्ञानविषयतासामान्याभावस्याप्रसिद्धत्वाद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशविषयत्वाभावस्ययावतएवहेतौसत्वात् नव्यास्तुसाध नसमानाधिकर
णव्याप्यवृत्तयोयावन्तःसाध्याभावाःसाध्यसामानाधिकरण्यापन्नतावत्कूटवद्वृत्तित्वाभावोविवक्षितः तथाचव्यभिचारिमात्रएवसाध्यसामान्याभावघटितकूटस्यसाध्यसा
मानाधिकरण्याप्रसिद्ध्यानातिव्याप्तिः यावंतस्तादृशाःसाध्याभावाःतत्कूटाधिकरणस्यवासाध्यवत्वंविवक्षितंलाघवात्तादृशवृत्तित्वाभावस्यचवृत्तिमद्वृत्तित्वेयावत्वंनापेक्षि
तंवैयर्थ्यात् इत्थंचसाधनसमानाधिकरणायावन्तस्तादृशाःसाध्याभावासाध्याश्रयीभूततावत्कूटवद्वृत्तित्वमपिलक्षणंसाधीयइतिप्राहुः वस्तुतःपूर्वलक्षणद्वयात्रापिवृ
त्तिमद्वृत्तयोयावन्तःसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वाभावास्तद्वृत्त्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकधर्मवत्वमेवव्याप्तिर्वाच्या तत्रवृत्तिमद्वृत्तित्वंसाध्याभाववद्वृत्तित्वंचदैशि
कविशेषणतयैववक्तव्यमतोनकोपिदोषःपर्माद्ध्यातीत्यवधा-नव्यमितिदिक् एतेनेतिमहाकालान्योघटादित्यादावतिव्याप्तिप्रसंगेनेत्यर्थःपरास्तमितिपरेणान्वयः
अत्रवाच्यत्वेयत्वात्सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादिनानाव्यक्तिवृत्तिसाध्यकसद्धेतौतद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्यतदन्यव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्यचद्व
योःसाधनसमानाधिकरणयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्यासाध.नाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तिकूटवद्वृत्तित्वसामान्याभावानांहेतावसत्वेनाव्याप्ति रतःप्रतियोगिकोतयाव
द्भावविशेषणंविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादौजातिसमानाधिकरणस्यसाध्यीभूतसत्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्व
नियमाद्वृत्तिमद्वृत्तेस्तत्कूटवद्वृत्तित्वाभावस्ययावतएवहेतौसत्वादतिव्याप्तिरतःसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति तथाचगुणान्यत्वाभावकर्मान्यत्वाभावयोरप्युक्तरू
पावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादुभयघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धैवनातिव्याप्तिः।अत्रापियेनसम्बन्धेनव्यापकतातेनाभावोग्राह्यःतेनसमवायावच्छिन्न वन्ह्यभावघटि
तकूटवद्वृत्तित्वाभावस्यवन्ह्यवयवत्वादिनिष्ठस्यहेतावसत्वेपिवन्हिमान्तत्सर्वतत्वादित्यादौनाव्याप्तिः नचविशेषणताविशेषेणवसाध्यव्यापकेत्वंतेनसंबंधेनतादृश
रूपावच्छिन्नाभावश्चग्राह्यःसाध्यस्यगुणसामान्यस्याभावइत्याद्युत्तरग्रंथविरोधात्गुणस्यदैशिकविशेषणतासंबंधेनगुणाव्यापकत्वात् यत्तुसाध्यतावच्छेदकसंब
न्धेनैवव्यापकत्वंतादृशरूपावच्छिन्नाभावंचनिवेशयंतितत्तुच्छंवृत्त्यनियामकसंबंधेनसाध्यतायांतदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसंगात् धूमवान्व

न्हेरित्यादावतिव्याप्तेश्च संयोगेनद्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितयाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामेवसंयोगेनद्रव्याभावानांव्याप्यवृत्तित्वात् तत्कूटवद्वृत्तित्वसामान्या
भावस्यवृत्तिमद्वृत्तेः तादात्म्येनप्रमेयव्यापकतावच्छेदकं यत्प्रमेयत्वादितेनसम्बन्धेनतदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यातादात्म्येनप्रमेयसाध्यकसद्धेतावव्याप्तेरसकृदावेदि
तत्वाच्च नचद्रव्यंघटादित्यादौकालिकसम्बन्धेनहेतावतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्यद्रव्यत्वाभावकूटस्यकालिकसंबन्धेनाधिकरणमहाकालेहेतुतावच्छेदकसं
म्बन्धेनवृत्तिमन्मात्रस्यैववृत्तेरितिवाच्यं दैशिकविशेषणतयातादृशयावदभावाधिकरणत्वस्यनिवेशनीयत्वादितिभावः तद्घटभिन्नंघटत्वादित्यादौसाध्यव्यापकताव
च्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावाधिकरणीभूततद्घटवृत्तित्वस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोघटत्वेपीत्यतउक्तं यावंतदिति नचदैशिकविशेषणतयातद्घ
टभिन्नत्वाभावस्याधिकरणाप्रसिद्धेवनातिव्याप्तिः कथंयावत्त्वविशेषणमितिवाच्यम् तथापितद्घटान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापियावदंतर्गतस्यसाध्याभावस्य
तादृशसम्बन्धेनतदधिकरणीभूततद्घटवृत्तित्वस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यघटत्वहेतौसत्वादतिव्याप्तिरतोयावन्तदिति वन्हिसंयोगसामान्याभाववान्संयोगसा
मान्याभाववान्वाधूमादित्यादावव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्यसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतसंयोगसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यवन्हिसंयोगाद्यात्मक॰
स्यकूटाधिकरणाप्रसिद्धेरतोव्याप्यवृत्तिपदमित्याह। केवलेत्यादिना केवलान्वयिनद्रूत्यनेनसाध्यव्यापकत्वमाविष्कृतंसंयोगा दीत्यादिनावन्हिसंयोगत्वावच्छिन्नाभाव॰
स्योपग्रहः तेनप्राचां मतेद्रव्येसंयोगसामान्याभावस्यासत्वेपिनक्षतिः दैशिकव्याप्यवृत्तिसाध्यकप्रयोजनमुक्त्वाकालिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यकेतदाह एवमिति ननुतादृ
शरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानांवास्तवाभावानामेवलक्षणघटकत्वात्संयोगाद्यात्मकाभावमादायनाव्याप्तिरतउक्तं एवमितीत्यपिकेचित् नव्याप्यवृत्तिरिति। तथाच
गुणसामान्याभावस्यसाधनसमानाधिकरणत्वेपिव्याप्यवृत्तित्वाभावादेवगुणवान्द्रव्यत्वादित्यादौनाव्याप्तिः अन्यथागुणसामान्याभावस्यापिसाधनसमानाधिकरण॰
साध्याभाववतयातद्वृत्तितकूटाधिकरणसमवेतत्वसामान्याभावस्यवृत्तिमतिनित्येकत्वादौप्रसिद्धस्यद्रव्यत्वहेतावसत्वादव्याप्तिरेवस्यादितिभावः स्वसमानाधिकरणेत्य
स्यव्या वृत्तिमाह उक्तरूपेति साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेत्यर्थः क्वचिदिति वन्हिमान्धूमादित्यादौघटपटाद्यात्मकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्या
पिनिरुक्ताभावतयातदधिकरणाप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तिवारणार्थमेवस्वसमानाधिकरणेत्युक्तमितिभावः तद्घटभिन्नंपटत्वादित्यादौवाच्यंज्ञेयत्वादित्यादौवसाध्यव्याप
कतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटवत्वंतद्घटएवप्रसिद्धमतस्तत्राव्याप्त्यसंभवात् क्वचिदित्युक्तम् अत्रचदेतत्वधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तौदैशिकविशेष राम
णतयावत्तमानत्वमेवहेतुसामानाधिकरण्यंबोध्यं तेनपृथिवीद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौजलेतेजसिचसाधनसमानाधिकरणस्यजलात्वस्याभावस्यतेजोवृत्त्य २५

भावस्य च निरुक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तदुभयघटितकूटवज्जलाद्यादौ हेतोरवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः हेत्वधिकरणजलादिवृत्त्येकनिष्ठं यत्तादृशाकूटं तदधिक
रणे जलादौ हेतोः सत्वादिति भावः उक्तसमुदायेति तादृशाभावकूटस्य वृत्तित्वहेतुतावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्यं तेन द्रव्यभिन्नं सत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणसाध्याभाव
कूटाधिकरणे महाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन वृत्तावपि नातिव्याप्तिः तादृशवृत्तित्वाभाववत्तादृशवृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिता को ग्राह्यः तेन पर्वतवृत्ति
त्वादिसामान्याभावस्य वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य च हेतावसत्त्वेपि वन्हिमान्धूमादित्यादौ वाच्यत्वज्ञेयत्वादिसाध्यादौ नासंभवः अधिकमभिहितं प्राक् ॰
वृत्तिमद्वृत्तयदत्यत्रापि वृत्तिमत्त्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव ग्राह्यं तेन संयुक्तत्वसामान्याभावस्यापि तादृशस्य समवायेन वृत्तिमति ज्ञानादौ प्रसिद्धस्य हेतावसत्त्वेपि व
न्हिमान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरित्यर्थः साध्यवत्ताधीविरोधिताघटकसम्बन्धेन कूटाधिताया पूर्वमुक्तायाः प्रकृतलक्षणाघटकत्वात्तन्नोक्तम् इत्यादिकमित्यादिप
देन गुरोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमनेनतादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावावृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तद्वत्त्वमित्यादेरसूचनं इति पुच्छलक्षणं समाप्तं अभावबुद्धौ प्रतियो
गितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानत्वेन हेतुतायाः स्वयमनङ्गीकाराद्भावार्थमाह विशेषणेति ननु पटत्वेन पटो नास्तीत्यादिबुद्धेः घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमे
वासिद्धमत आह अभावेत्यादि नास्वातन्त्र्येणेति न घटत्वादेः प्रतियोगिवृत्तित्वमविषयीकृत्येत्यर्थः तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गकाभावप्रत्ययस्य तादृशसम्बन्धेन तद्धर्म
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमादिति भावः ननु तद्घटत्वेन घटो नास्तीत्याकारकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षे व्यभिचारान्नोक्तनियम इत्यत आह घटो ना
स्तीत्येवेति तथा च विशेषधर्मेण सामान्याभावोप्यसिद्ध एव तद्व्यक्तित्वेन घटो नास्तीति प्रतीतेः घटे तद्व्यक्तित्वाभावमात्रावगाहित्वादतस्तत्र हेत्वभावादेवेन न व्यभिचारः अन्य
था सामान्यरूपेण विशेषाभावस्यापि स्वीकारापत्तेर्वाच्यत्वेन घटो नास्तीत्यपि प्रत्ययप्रसंगादिति भावः प्रकृते योजयति तदिहेति इह घटत्वेन पटो नास्तीत्यभिलापस्थले त
स्य व्यधिकरणधर्मस्य अथवगाहत इति व्यधिकरणधर्मेण विशिष्टप्रतियोगिनमित्युक्ते नान्वयः न च तत इति प्रमाया एवार्थसाधकत्वादिति भावः ननूक्तव्याप्तावप्रयो
जकत्वात् घटत्वादेः प्रतियोगिवृत्तित्वमनवगाह्यापि तदवच्छेदकत्वावगाहिप्रत्ययसंभवाद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः सोस्तीत्यत आह यदि पुनरिति स्वरसवाहि प
थार्थः स च पटे घटत्वमनवगाहत एव संभवतीति भावः घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिपदेन घटत्वेन द्रव्यं नास्ति द्रव्यत्वेन पटो नास्तीत्याद्यनुभवस्योपग्रहः तुल्ययुक्त्या
तद्वृत्तिधर्मेण तस्यैव विशेषरूपेण सामान्यस्य रूपेण च विशेषस्याभावे बाधकाभावादिति ध्येयम् घटत्वेन घटो नास्तीति पाठे घटत्वेनेत्यस्य घटत्वविशिष्टेनेत्यर्थः तेन त
द्रूपेण प्रतियोग्यंशे घटत्ववत्तामनवगाह्य जाते समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्ष एवोक्तनियमस्य व्यभिचारो दर्शितः तादृशाभावेति स्वसमनियतान्यधर्माव

जा॰व्य॰ च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववारणमित्यर्थः तेनसामान्यरूपेण विशेषस्य विशेषरूपेण चसामान्यस्याभावः संगृहीतः यत्तुद्रव्यत्वेनघटोनास्तीतिप्रतीतिर्घटत्वाद्यवच्छि
२५ न्नाभावेनैवोपपत्तौसामान्यरूपेण चविशेषाभावादौमानाभावइतितत् प्रागेवदूषितमिति यदपिसंयोगसंसर्गकघटत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेनलाघवात्तादृशसंबंधे
नघटत्वावच्छिन्नस्यविरोधित्वकल्पनात् संयोगेनघटा दिमतिघटत्वादिनापि ताद्यभावस्यासंभवइतिकैश्चिदुक्तम् तदपिमंदम् तावतापिगगनत्वादिनाघटादेर्वा
च्यत्वत्वादिनाज्ञेयत्वादेश्चव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यदुर्वारत्वादितिगगनादेरधिकरणस्यस्वरूपसंसर्गकवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यचाप्रसिद्धातत्रवि
रोधस्यकल्पयितुमशक्यत्वादितिदिक् ॥ ॥ इतिश्रीजगदीशभट्टाचार्यकृताचतुर्दशलक्षणीसमाप्ता ॥ ॥ सम्वत् १९३० ॥ माघकृष्ण ३० अमावास्यायां रवौ ॥

वाराणसीप्रसादस्यनियोगेनतुयत्नतः ॥ काशीसंस्कृतमुद्रायामंकितोयंशिलाक्षरैः ॥१॥ श्रीकाशीजीमेज्ञानवापीकेपूर्वफाटकपरश्रीविश्वनाथ
जीकेपासमहाराजशिवलालदुबेजीकेमकानमेकाशीसंस्कृतमुद्रायन्त्रमेछपीजिनकोलेनाहोयउन्होनेइसकार्यके
सम्पादकबाबूवाराणशीप्रसादपाकचौरीगलीमेभाईप्रतापसिंहजीकेदुकानपर
मिलेगी

[illegible]भिधानानुमितोऽबोधकतावत्पुरुषोच्चारितत्वं न्यूनत्
मं।

॥इतिजागदीशीव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावःसमाप्तिमफाणीत्॥